Анатоль Франс
З французької академії.

На білих скалах.

Переклав Ів. Галущинський.

Галицька Накладня
Якова Оренштайна в Коломиї.

Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
University of Toronto

http://www.archive.org/details/nabilykhskalakh00fran

Анатоль Франс
З французької академії.

На білих скалах.

Переклав Ів. Галущинський.

Галицька Накладня
Якова Оренштайна в Коломиї.

LIBRARY
JUL 27 2009
UNIVERSITY OF TORONTO

З друкарнї А. В. Кисїлевського і Ски
:: в Коломиї. ::

Presented to the
LIBRARIES *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO
by
DAVID CLENDENNING

Ти здаєть ся спав на білих
скалах між народом сонних мрій.
Фільопатріс, XXI.

I.

Кількох заприязнених Французів, що весною перебували в Римі, стрічало ся часто на нововідкритім старинним Форум. Були се Жозефен Лєклєрк, аташе посольства на відпустці; М. Губен, лїценціянт прав; Нїколь Лянжелїє, потомок старинної парискої родини друкарників і гуманїстів Лянжелїє; Жеан Боалїй, інжінєр; Іполїт Діфресн, що був любителем штук і не мав жадного сталого занятя.

Першого мая о пятій годинї вечером переходили вони, як звичайно, через малу північну, незнану ширшій публиці браму. Там принимав їх своєю мовчаливою прихильностю командир Джіякомо Боні, що кермував викопалищами і він провадив їх аж до порога свойого деревлянного дому, затїненого лаврами, вербами і акаціями. Дім сей взносив ся над широкою ямою, яку в послїднім столїтю викопано на воловій торговици папського Риму, аж до дна старинного Форум.

Тут вони затримали ся і оглянули ся.

На проти них взносять ся поторощені рештки почесних стовпів, і на площу, де стояла базилїка Юлїя, споглядаєть ся, як на велику шахівницю з порозкиданими на ній фігурами. Дальше на полудне зануряють в лазур неба свої синяві волюти три стовпи святині Діоскурів. На право від них підносять доми християнського Риму і жіночий гипиталь на капітолю свої фасади жовтїйшої і більше мулистої краски ніж води Тибру і перевисшають подібний до розвалин лук Септіма Севера і високі кольони будинків Сатурна. На лїво від них взносить ся Палятин, підведений великими червоними луками мосту і укоронований дубами. А під їх стопами, від одної гори до другої між плитами сьвятої дороги, так само вузької як сїльська улиця, вистають мури з тисаного каменя і підвалини з мармору, позісталости будівель, які покривали Форум за часів римського панованя над сьвітом. Конюшина, овес і пільні трави, які по розвалинах порозсївав був вітер, творять сїльське покритє, на якім багранить ся мак. Румовища завалених бальків, множество палїв і вівтарів, міш-маш сходів і огороджень; все те робить вражінє означеної і збитої маси. Без сумніву Нїколь Лянжелїє відбудував в своїм дусї всї тї памятники, що колись були накопичені на тім славнім місци:

— Ті будівлї, промовив він, о мудро означених пропорціях і о уміркованих вимірах були віддїлені від себе темними вуличками. А були то ті вулички, в яких любують ся мешканцї країн сонця і великодушні правнуки Рема по вислуханю мовців йшли тими вуличками на спочинок і їду в темні і воюючі закутки, з яких нїколи не вимітано нї обгризків мельонів нї шкаралуп черепах. Певно, що склепи, які окружали отсю площу, видавали з себе сильні запали цибулї, вина, печива і сира, Вистави різників були наладовані мясом і вид сей певно справляв велику приємність очам крепких горожан і такому різникови вирвав був Віргінїй ніж, яким забив свою доньку. Без сумнїву були там і ювелїри і продавцї малих домових богів, опікунів домашнього огнища, стаєн і городів. Все, чого потребували горожани до житя, було нагромаджене на тім місци. Торговиця і магазини, базиліки т. зн. торговельні біржі і судові палати; курія, ся громадська рада, що стала ся управителькою цїлого сьвіта; вязниці котрих сутерини видавали страшенну вонь; сьвятинї, вівтарі, перша конечна потреба Італїйців, які все мають о щось просити небесні сили.

В кінци тут протягом віків сповняли ся буденні або незвичайні дїла, які майже все бували млаві, або противні або сьмішні а ча-

сами також і шляхотні, а яких цїлість творить величаве житє даного народу.

— Що се видко на серединї площі, перед почесними стовпами? спитав М. Гобен, що узброєний в цвікер спостеріг щось нове на стариннім Форум і хотів тепер дізнати ся.

Жозефен Лєклєрк відповів йому жичливо, що се фундаменти кольосу Доміціяна, які що-йно недавно відкрито на денне сьвітло.

Потім вказував він пальцем по порядку на памятники, які повідкривав Джіякомо Боні протягом пятьох видатних в викопалиска років: водограй і керницю Ютурни під горою Палятимон; напроти Ростри вівтар поставлений на костирі Цезара; підвалини того вівтаря розтягали ся аж до їх стіп; старинний обелїск і казочний гріб Ромуля, що був покритий чорним каменем Коміція; і „озеро“ Курція.

Сонце, що заходило поза Капітоль, обіймало своїми послїдними промінями трїюмфальний лук Тита на високій Велії. Небо, де на заході стояв блїдий місяць, оставало синє, як посеред дня. Одностайна, спокійна і чиста тінь наповняла мовчаливе Форум. Земні робітники бронзової краски копали на тім каменнім поли, коли тимчасом їх товариші продовжуючи працю старинних королїв, крутили колесо керниці, щоб дїстати води, котра ще

мочить те ложе, де за часів побожного Нуми, спав очеретом опоясаний Велябр.

Вони сповняли свою працю порядно і уважно. Іполіт Діфресн, що вже від кількох місяців приглядав ся їх жвавій праці, дивлячи ся на те, як все вони були готові розумно і точно сповняти одержані прикази, спитав управителя викопалищ, яким чином дістав він так добрих робітників.

— Бо я жию так як вони, відповів Джіякомо Боні. Я копаю з ними землю, я розмовляю з ними про ті річи, за якими разом шукаємо; я роблю так, що вони відчувають красу нашої спільної праці. Вони цікавлять ся роботами, котрих велич вони неясно понимають. Я бачив, як вони поблїдли були від зворушеня, коли відкривали гріб Ромуля, я їх щоденний товариш і коли один з них захорує, я сїдаю при його ліжку. Я здаю ся на них як вони здають ся на мене. Таким чином маю вірних робітників.

— Боні, мій любий Боні, скрикнув Жозефен Лєклєрк, ви знаєте як я подивляю вашу працю і як зворушують мене ваші чудові відкритя а однак я з жалем згадую ті часи— позвольте се менї вам сказати — коли то на засипанім Форум пасли ся чореди товару. Білий віл з широким чолом з розлогими рогами пережовував корм на опущенім поли; па-

стух дрімав у стіп високої кольони, що сторчала з трави. А тоді згадувало ся: Отсе місце, де рішала ся судьба сьвіта. Від тої хвилі, коли се не Campo Vaccino, пропало Форум для поетів і для залюблених.

Жан Боалій представив наскільки ті методично проваджені викопалища причиняють ся до пізнаня старини. А що розмова зійшла була на фільозофію римської історії, він сказав:

— Лятинці були розумними навіть в своїй релїгії. Вони почитали богів ограничених, посполитих але повних добродушности, а часами і великодушних. Коли порівняємо сей римський Пантеон, зложений з жовнїрів, урядників, дївиць і жінок з чортякими намальованими на стїнах етруських гробівців, то побачимо розум і дурноту побіч себе. Пекольні сцени нарисовані в трупарнях Корнето представляють дивогляди невіжества і страху. Вони видають ся нам так само дивоглядними як останний суд Орканя в Санта-Марія-Новеля в Фльоренції і як дантийське пекло на Кампо Санто в Пізї, коли тимчасом лятинський Пантеон стало представляє образ добре зорганїзованого товариства. Боги Римлян були так само як вони працьовитими і добрими горожанами. Се були пожиточні боги; кождий мав своє занятє. Навіть нїмфи занимали горожанські і полїтичні уряди.

„Пригадайте собі Ютурну, котрої вівтар ми тільки разів бачили у стіп Палятина. Здається ся, що наслїдком свого уродженя, своїх пригод і своїх нещасть не судило ся їй занимати в городї Ромуля якого небудь правильного уряду. Се була негідна Рутулька. Люблена Юпітером, одержала від бога безсмертність. Коли Еней, по приказу Призначеня, забив короля Турна, то вона тому, що не могла умерти разом з братом, кинула ся до Тибру, щоб бодай втечи перед денним сьвітлом. Довгий час потім оповідали пастухи з Ляціюм про судьбу нїмфи, яка жила і гірко плакала на днї ріки. А пізнїйше мешканцям сїлкського Риму, коли вони нїчною порою схиляли ся над берегом ріки, здавало ся, що в сьвітлї місяця бачать її між очеретом убрану в модро-зелені ослони. А однак Римляни не дозволили їй віддавати ся вповнї свойому болеви.

Їм сейчас прийшло на думку дати їй яке серіозне занятє. І вони поручили їй опіку над їхнїми керницями. Вони зробили з неї громадянську богиню. Так само було зі всїма божками. Діоскурів, що з їх сьвятині остали ся так гарні руїни, Діоскурів, обох братів Гелєни, ті ясні дві зорі, і тих ужили Римляни яко післанців в службі держави. Власне були то Діоскури, що на білім кони прибули до Ри-

му і принесли вістку про побіду над озером Регіля.

„Італійці не домагали ся від своїх богів нїчого иньшого як лишень земських дібр і ретельних користий. Під тим зглядом їх релїгійні почуваня не змінили ся, мимо азийських страховищ, які втиснули ся до Европи. Те, чого вони перше домагали ся від своїх Богів і Геніїв, жадають тепер від Мадонни і від сьвятих. Кожда парохія має свойого сьвятого-добродїтеля, якому дає ся припорученя, неначе послови. Вони мають сьвятих від вина, від збіжа, від товару, від кольки і від болю зубів. Лятинська уява залюднила знов небо множеством живих істот і з жидівського монотеїзму зробила новий полїтеїзм. Вона богатою мітольогію розвеселила евангеліє; вона привернула фамілїярні зносини між сьвітом небесним а сьвітом земським. Мужики домагають ся чуд від своїх сьвятих покровителїв і обкидують їх лайкою, коли чудо не надходить. Мужик, що надармо благав ласки у Дитяти, вертає ся до каплиці і звертаючи ся до Коронованої говорить:

— Те, що я говорю, не до тебе відносить ся, ти бенкарти, а до твоєї сьвятої мами. „Жінки звіряють ся Матері Бога зі своїми любощами, Вони цїлком розсудно думають, що вона, яко женщина, знає чого потреба і що

перед нею нема чого женувати ся. Їхня побожність вказує, що вони не боять ся недискреції. Ось причина, чому нам видаєть ся дивною та молитва, якою до Мадонни молила ся одна гарна дівчина ґенуеської Рівєри: „Сьвята мамо Бога, ти що почала була без гріха, подай менї ласку грішити і не почати".

Нїколь Лянжелїє зауважив на се, що релїгія Римлян як-раз надаєть ся до їх полїтичних замислів. — Наскрізь перенята національним характером, говорив він, мимо того могла вона пересякати в чужі народи і єднати собі їх своїм товариським і толєрантним духом. Се була адмінїстрацийна релїгія, яка без труду розширювала ся враз з иньшими галузями адмінїстрації.

— Римляни любили війну, сказав М. Губен, що старонно уникав всяких пародоксів.

— Вони не любили війни задля неї самої, відповів Жан Боалї. На се вони були за розумні. По деяких знаках даєть ся пізнати, що воєнне ремесло видавало ся їм прикрим. Пан Мішель Бреоль скаже вам, що слово „aerumna", яке з початку означало лишень узброєнє жовнїра, з часом перебрало загальне значіня, пригнобленя, нужди, болю, журби і біди. Ті селяни подібні були до иньших. Вони не вирушали на війну, хиба приспулувані і змушені. А навіть їх начальники, їх ве-

ликі посїдачі не провадили війни нї для приємности, нї дня слави. Поки вирушили в поле то по двайцять разів провірювали свої інтереси і уважно важили свої шанси.

— Без сумнїву, промовив М. Ґубен, але їх положенє і їх пановане над світом змушувило їх кождого дня бути готовим до війни. В сей спосіб розносили вони цівілїзацію аж по останні границї знаного тодї сьвіта. Війна се незрівнане средство поступу.

— Лятинцї, зауважав Жан Боалїй, були рільниками і вони провадили війни рільників. Їх амбіція відносила ся всегда до рільництва. Від побіджених домагали ся вони не грошей а землї, і то або цїлої области підбитої держави, або лищень котроїсь частини, звичайно третини, задля прихильности, як вони говорили і задля того, що були помірковані. Де легіонець заткнув свою піку, там на другий день орав вже кольонїст. Через хлїборобів запевнювали вони собі свої здобуті посїлости. Без сумнїву, вони, були подиву гідними жовнїрами, карними, терпеливими відважними і цїлком так як другі били і себе давали бити. Але яко рільники були ще більше подиву гідні. Коли дивуємо ся, що вони тільки земель зискали, то тим більше мусимо дивувати ся, що вони з'уміли те все задержати. Дивно, як ті уперті селяни, які так много битв прогри-

вали, мимо того не відступили, можна сказати ні морга землі.

Коли вони в сей спосіб розмовляли, Джіякомо Боні глядів неприхильним оком на високий цегляний дім, який взносив ся на півночи Форум на кількох верствах старинних підмурованъ.

— Ми мусимо тепер відкрити Курію Юлія, сказав він. Сподію ся, що небавком будемо могли усунути ті обридливі мури, що покривають ті звалища. Державу не буде се дорого коштувати, щоб їх купити на знищенє. Девять метрів під землею, на якій стоїть кляштор сьвятого Адріяна, лежать каммяні плити Діоклеціяна, який в послїдне відреставрував був курію. Між звалищали найдемо певно множество тих мраморних таблиць, на яких були вирізані закони. А воно буде мати вплив і на Рим і на Італію, воно мати-ме вплив на цїлий сьвіт, коли слїди праці римського Сенату зістануть відкриті на денне сьвітло.

Потім попросив він стоїх приятелїв, щоб увійшли до його хати, що виглядала привітно і затишно, як дім Евандра.

Вона складала ся з одинокої салї, де находив ся стіл з білого дерева. На столї стояли чорні черепляні начиня і нефоремні находки, які видїляли з себе запах землї.

— Передісторичні річи! промовив Жозефен Лєклєрк. Так, мій дорогий Джіякомо Боні, ви не вдоволяєте ся тим, щоб на Форум шукати за памятниками цїсарів, републїки і королїв, ви вкопуєте ся тепер в такі верстви землї, що криють в собі заниклу вже фльору і фавну, ви копаєте в кварцієрі, ви втискаєте ся аж до плїоцену, до міоцену а навіть до еоцену; від лятинської архиольогії ви переходите до археольогії передісторичної і до палєонтольогії. В сальонах непокоять ся тими глубинами, в які ви сходите. Графиня Позолїні не внає вже навіть де ви задержите ся; в одній малій сатиричній часописи представляють вас, як ви виходите у антіподів і вздихаєте: Adesso va bene!

Здавало ся однак, що Боні не чув тих слів.

З глубокою увагою приглядав ся він глиняному начиню, яке було ще вохке і заничищене намулом. Його ясні і мінючі ся очи потемнїли, коли він на тім мізернім людськім творі найшов неспостережені доси слїди містерийної минувшини. І вони знов стали яснїйшими, як він віддав ся блудним мріям.

— Ті решткн, які ви тут бачите, промовив він вкінци, ті малі домовини з нетесаного дерева і ті з чорної землї, на вид хат, пороблені урни, де містять ся звапнїлі кости, най-

дено під сьвятинею Фавстина в північно-східній части Форум.

„Ось находять ся побіч себе чорні урни повні попелу і кістяків, що лежать в своїй домовині як в ліжку. Греки і Римляни мали в один час звичай гребаня і паленя трупів. В цілій Европі, в епосї, яка попереджує всяке історичне переданє, оба ті звичаї були в уживаню, в тім самім часї, в тім самім городі, у того самого племени. Чи ті два способи хороненя умерлих не відповідають часом двом расам, двом геніям? Я вірю в те.

З повним поваги і майже церемоніяльним ґестом узяв він в руку одно начинє в формі хати, яке містило в собі троха попелу.

— Ті, що перед непамятними часами, промовив він, в той спосіб формували глину, думали що привязана до костий і до попелу душа потребує помешканя, однак не особливо великого, щоб провадити в нім поменьшене житє померших. Були се люди шляхотної раси, що прибули з Азиї. Той, котрого легкий попіл я підношу, жив перед часами Евандра і пастуха Фавстуля.

І він, як старші люди, чув в тім уподобанє і говорив далї:

— Тодї над сею околицею, призначеною до такої слави панував широко король Італь або Вітуль, король Теля. Тодї на авзонській

земли було видно монотонні ряди черед. Ті люди цілком не були невіжами або простаками. Вони одержали від своїх предків богато цінного знаня. Вони знали корабель і кермо. Вони були обізнані зі штукою запряганя волів в ярмо і привязуваня їх до дишля. Після своєї волї воли могли розпалювати божеський огонь. Вони збирали сіль, обрабляли золото, лїпили і випалювали глинянні начиня. Без сумніву, вони починали управляти землю. Говорять, що лятинські пастухи мали бути рільниками за часів мітичного панованя Теляти. Вони мали управляти просо, ячмінь і овес. Вони ткали вовну а навіть через ріжне закрашуванє змушували її до брехнї. Вони числили час після фаз місяця. Вони приглядали ся небови і відпаходили на нім землю. Вони бачили там пса, який свому панови Діоспітеру стеріг череди звізд. В видатних хмарах розпізнавали вони товар Сонця, пашні корови, блакитних піль. Вони молили ся до свого батька Неба і до своєї мами Землї. А вечером вони чули, як повози богів, що вештали ся так само як і вони, котили ся своїми тяжкими колесами, по гірських доріжках. Вони любили ясність дня і зі смутком думали про житє душ в царстві тїний.

„Ми знаємо, що ті широкоголові Арийцї були біляві, як і їх боги, пороблені на їх подобу, були біляві. Індра мав волосє як коло-

ски ячменю а бороду як волосє тигра. Греки представляли собі безсмертних богів з синими і модрими очима і з золотими волосями. Богиня Рома була flava et candida. Після лятинського переданя Ромуль і Рем мали мати жовте волосє.

„Колиб можна було ті звапнїлі кости зреконструвати, ви побачили би чист арийські форми. В тих широких і сильних чашках, в тих головах чотирокутних як перший Рим, який мали заложити їх сини, ви моглиби розпізнати предків патриціїв республїки, так довго сильний пень, що видав з себе трибунів, понтіфексів і конзулїв, ви моглиб дотикати ся величавих форм тих могучих мозгів, які видумали релїгію, родину, військо, публичні права горожанства, що було о много сильнїйше зоргмнїзоване, нїж всяке иньше.

Джіякомо Боні поклав глинянну урну на селянський стіл а тепер схиляєть ся над домовиною, що не більша колиски, домовиною, яка вижолоблена в дубовім пни, вигладом подібна була до перших човнів людий. Він підносить тонке віко з кори і лика, яке покривало отсе похоронне човенце і показує кости так дрібні як птичий кістяк. З усього тїла остав ся лишень стовб хребетний і можна би думати, що се стовб найнизшого хребовця, якоїсь великої ящірки, колиб широкість чола не давала до пізнаня, що се чоло-

вік. Барвні перли зірвані з нашийника покривали ті брунатні кости, вимиті підземною водою і обліплені липкою глиною.

— Дивіть ся тепер, промовив Боні, на ту малу дитину, яку не спалено з почестями, лишень погребано і в цілости віддано землі, з якої вона повстала. Се не син начальника ані не шляхоцький дідич білявих людий. Ся дитина належить до раси, що мешкала над морем Середземним, яка стала ся відтак римським плебсом і еще сегодня дає Італії знаменитих адвокатів і рахунковців. Вона родила ся в палятинськім місті Семи Гір, в епосі закритій для нас героїчними казками. Се ромулянська дитина. В той час долина Семи Гір була багном а Палятин був покритий лишень хатами з очерету. Малу спису покладено на домовині на знак, що дитина мужеського роду. Вона не мала більше як чотири роки, коли вмерла. Тоді її мама накинула на неї гарну туніку і начіпили нашийник з перел. Приналежні до того-ж племени не остали ся без жертвенних дарунків. Вони паклали на гріб в посудинах з чорної землі молоко, біб, виноград. Я зібрав ті начиня і я сам подібні начиня з тої самої землі випалював над ватрою, яку в ночи розкладав на Форум. Нім вони сказали йому пращай, то всї разом їли і пили частину з того, що йому принесли

і та похоронна тризна казала їм забути на їх журбу. Мала дитино, ти що спиш від часів бога Квірина, одно цїсарство перейшло над твоєю простою домовиною і ті самі звізди, що сьвітили при твоїм уродженю, зараз заясніють над нашими головами. Незмірений простір, який дїлить твої години від наших се лишень незамітний момент в житю вселенної.

По хвилинї мовчанки промовив Нїколь Лянжелїє.

— Воно видаєть ся річею, однако тяжкою розріжнити в народї раси, з яких він складаєть ся, як в водї ріки розпізнати ті ручаї, які до неї впливають. І що властиво раса? Чи дїйсно істнують людські раси? Я бачу, що істнують люди білі, люди червоні і люди чорні. Але се преціньне раси, се відміни одної і тої самої раси, одного і того самого роду, які входять з собою в плідні звязки і безнастанно мішають ся. З тим більшою слушностю не признає учений анї ріжних жовтих, анї ріжних білих рас. Але люди самі творять раси відповідно до своєї гордости, своєї ненависти або своєї захланности. В 1871. р. покраяно Францію після прав германської раси, а однак нема германської раси. Антисеміти розярують гнів християнських народів проти

раси жидівської, а однак нема жадної жидівської раси.

„Се, що я говорю, Боні, говорю для самої справи а не для того, щоб вам перечити. Якже-ж можна вам не вірити? Ви говорите так переконуючо і ви в своїм дусї сполучаєте великі правди науки з глубокими правдами поезиї. Після ваших слів пастухи, що прийшли з Бактриї, залюднили Грецію і Італію. Після ваших слів, вони знайшли там первісних мешканців. В старинї і Італійцї і Греки однаково вірили, що перші люди, які замешкували їх землю, як Ерехтей, зістали зроджені з землї. І що ви, мій любий Боні, через віки можете слїдити автохтонів вашої Авзонії і емігрантів, які прийшли з Паміру, і що ті послїдні то патриції повні відваги і вірности, а перші то винахідчиві і яимовні плєбеї, сему я не перечу. Бо, коли возьмемо річ докладно, то хотяй нема ріжних людських рас, а ще меньше ріжних білих рас. то однак певно в нашім родї можемо спостеречи певні а часами навіть дуже характеристичні ріжнородности. Нема отже в тім нїчого неможливого, що два або більше тих ріжних родів, жиючи довший час побіч себе, не знаючи ся з собою, кождий з них заховав свої особливі цїхи. І часами буває таке, що замість того, щоб під впливом творчих сил при-

роди ті ріжниці мали ся вирівнювати, то наслїдком панованя незміняючих ся звичаїв і під натиском соціяльних інституцій вони можуть ще більше скріпляти ся.

— E proprio vero, замуркотїв Боні, кладучи дубову покриву домовини на ромулянську дитину.

Потім подав своїм гостям стільці і промовив до Ніколи Лянжелїє.

— Ви мусите тепер додержати своє приреченє і причитати нам історію про Ґалїона, яку як я бачив, ви писали в своїм малім покою на Foro Traiano. В тій повісти ви кажете промовляти Римлянам. Тут в кутї Форум, побіч Сьвятої дороги між Капітолем і Палятином належить їх слухати. Спішіть ся отже, щоб сумерк не дігнав вас і щоб ваш голос не заглушував ся криком птиць, які взаїмно собі подавати муть вістку про прихід ночи.

Гостї Джіякомо Боні приняли ті слова прихильним шепотом а Ніколь Лянженїє не чекаючи дальших просьб, розгорнув свій манускрипт і почав читали, що слїдує.

II.

Ґаліо.

В 804. році по заложеню Риму а в 13. прінціпату Клявдія Цезара був проконзулем в Ахаї Юній Анней Новатус. Родом з рицарської родини, що походила з Іспанії, син Ретора Сенеки і повної чеснот Гельвії, брат Аннея Меля і славного Люція Аннея, він носив імя свого адоптованого батька ретора Ґаліона, якого вигнав був Тиберій. Його мати була з крови Ціцерона і по своїх батьках одідичив він враз з незміриними богацтвами любов до наук і до фільозофії. Він читав твори Греків єще стараннійше ніж твори Лятинців. Шляхотний неспокій ворушив його духом. Він занимав ся фізикою і річами, які посвоячені з фізикою. Рухливість його інтелїґенції була так жива, що він навіть підчас купелї казав собі читати і безнастанно, навіть на польованю, носив при собі свої воскові таблички і свій рисїк. В часї відпочинсу, який він умів собі найти навіть посеред найбільшого навалу занять і найтяйжших праць, пи-

сав книжки про природні питаня і укладав трагедії.

Його клієнти і його визволинці славили його мудрість. І дійсно, він був добротливого успособленя. Ніхто не бачив, щоб він дав ся пірвати гнівови. Поривчість уважав він за найбільшу і найменьше вибачливу слабість.

Він мерзив ся всякою жорстокостю, мимо того, що довга привичка і публична опінія не сприяють пізнаню правдивих цих жорстокости. І часто добачував він в звичаями предків осьвячених і законами санкціонованих насильствах мерзоти гідні надужитя. Проти того він виступав і певно бувби все те усунув, якби з усіх сторін не протистявлювано йому інтересу держави і загальнього добра. В тих часах добре начальство і праві урядники не були чимсь небувалим в цісарстві. Певно знайшли-би ся і иньші так само праві і розумно думаючі як Ґалїо, але певно ні один з них не мав тільки людянности, що він.

Коли отже його покликано, щоб він заряджував Грецією, обрабованою з своїх скарбів, пониклою в своїй славі, Грецією, яка з рухливої волї попала в безчинний супокій, тоді він пригадав собі, що тая Греція давнїйше сьвіт научили ріжних наук і штук і тому він відносив ся до неї як чуйний опікун і ша-

пючий син. Він шанував независимість міст і прав мешканців. Він віддавав честь людям, які, чи то через походженє, чи то через вихованє були правдивими Греками і лишень тому чув ся нещасливим, що їх так мало находив і що мусїв своїм авторітетом панувати перев ажно над брудною масою Жидів і Сирийців. А однак і зглядом тих Азіятів був він спраздливий і тїшив ся тим, неначе яким заслуги гідним дїлом.

Він резидував в Каринтї, в найбогатшім і найбільше залюдненім містї римської Греції. Його віля, збудована за часів Августа а відтак через проконзулїв, які заряджували провінцією, побільшена і прикрашена, взносила ся на останнїй западній збочи Акрокоринту, де на вершку стояла сьвятиня Венери і гаї її служебниць. Був се досить обширний дім, обведений садами, де під густолистними деревами журчали весело води, де були місця украшені статуями, бесїдками, площами до забав, купелями, бібліотеками і вівтарями посьвяченими богам.

Одного ранку, як звичайно, проходжував ся сюди Ґалїо з своїм братом Анпеєм Мелею. Вони розмовляли про порядок в природї і про змінчивість щастя. На рожевім небі підносило ся вохке і блискуче сонце. Лагідно схвильовані лїнії горбків Істмусу закривали

сароиський беріг, місце перегонів, стадію і публичну пристань Кенхрее. Однак між жовтими збочами гір Ґеранії і рожевим Геліконом, з його подвійним верхом видко було, як мерехкотіло синє море Алькіонів. В дали, на північ, блищали три сніжні верхи Парнасу. Галіо і Меля вистушили на край високої тераси. У їх стіп лежав Коринт на широкій площі сірого піску, яка звільна похиляла ся в сторону піпистого берегу заливу. Ясно блищали камяпні плити форум, стовпи базиліки, степені цирку, білі сходи пропілєів а позолочувані верхи сьвятинь сьвітили ся на сонци. Просторе і новопобудоване місто протинали рівні улиці. Широка дорога провадила до пристани Лєхеон, довкруги обведену магазинами і покриту караблями. На заході поганив околицю дим кузень і брудні потоки фарбярів і в тій стороні стреміли до неба чатинн лїси, що тягнули ся аж до овиду.

Звільна поволи будило ся місто. Остре іржанє коня потрясло ранним воздухом і чути вже було глухий туркіт колєс, оклики візників і спів перекупок ярин. Старі, слїпі жінки з мідянними урнами на головах виходили з своїх нужденних помешкань, які занимали в руїнах палати Сізифа і проваджені дїтьми, йшли черпати воду з жерела Пірене. На плоских дахах домів, здовж садів проконзуля,

розвішували Коринтіянки білє, щоб сохло. Одна з них била свою дитину прутом трощі. По дорозі, що вела на Акрополь поганяв терновим прутом якийсь півнагий, бронзової краски старець свого осла, обладованого яриною і крізь пощерблені зуби сьпівав в нечесану бороду стару невільницьку сьпіванку:

Працюй, малий осле,
Так як я працював.
Се принесе тобі користь:
Можеш бути того певний.

При виді того міста, як воно забирало ся до своєї щоденної праці, мусїв Галїо думати про давний Коринт, гарну Йонійку. Який він був богатий, який веселий до дня, коли його мешканців убивано жовнїрами Мумія, його жінки, шляхотні доньки Сізифи продавано тим, котрі найбільше платили, його палати і сьвятині спалено, його мури розвалено а його богацтвами ладовано кораблї конзуля.

— Ще перед віком, промовив він, дїло Мумія стояло в цїлости. Той беріг який там бачиш, о мій брате, був більше пустий ніж піскові пустині Лїбії. Божественний Юлій відбудував на ново знищене нашою зброєю місто і залюднив його визволинцями. На тім побережу, де славні Бакхіяди хвалили ся своєю гордою індолєнцію, осїли бідні прості Римляни і Коринт почав знова істнувати. Він

рік скоро і умів користати з свого положеня. Він побирав оплату від всіх кораблів, які приходили чи то зі сходу чи западу і задержували ся в його обох пристанях Лєхеон і Кенхрее. Його населенє і його богацтва росли стало під опікою римського супокою.

„Кілько то добродійств не розсипало Цїсарство по світї. Йому завдячують міста і краї глубокий супокій. Моря очищено від піратів, гостинцї від розбишак. Від похмурого океану аж до пермулїйського заливу, від Гадесу аж до Евфрату ведеть ся без перешкоди торговля. Закон охороняє житє і добро кождого горожанина. Права особи ненарушувані. Свобода від тепер ограничена лишень своїми оборонними лїнїями, її обмежовує лишень журба о її цілість. Справедливість і розум править сьвітом.

Анней Меля не старав ся о почести, як його оба брати. Ті що його любили, а було їх много, бо його поведенє було всегда товариське і дуже миле, поясняли се держанє себе подальше занять тим, що його дух в мудрім умірковано любив обсерваційну усторонь і що він хотїв посьвятити ся лишень студіям фільозофії. Однак холодні глядачі добачували, що він був на свій спосіб честилюбивий і захланний, на пзір Меценаса, щоб яко звичайний римський шляхтич дорівнювати повазї

консулям. Вкінци деякі злобні люди думали, що у него як у Сенеки бачить жадобу богацтв, якою вони нїбито погорджували, і тим способом поясновали вони також і те, чому Меля так-довгий час жив в Бетиці без розголосу та лишень занимав ся зарядом своїх великих посїлостий і чому він пізнїйше, покликаний своїм братом фільозофом до Риму, тим охітнїйше віддав ся зарядови цїсарських фінансів, нїж стремлїню до високих рицарських або військових урядів. З його бесїд не можна було так легко судити про його характер, бо він послугував ся бесїдою стоїків, яка однаково спосібна закрити слабости душі як виявити велич почувань. Тодї уважало ся річию елєгантною, провадити бесїди про чесноти. Се бодай певна річ, що Меля був гордий в своїм способі думання.

Він відповів свому братови, що хотяй він не може рівняти ся з ним що до докладности обзнакомленя з публичними справами, то однак він мавби підставу подивляти силу і мудрість Римлян.

— Вони появляють ся, говорив він, аж в глубичї нашої Іспанії. Однак найсильнїйше відчув я добродїйну силу Цїсарства в одній дикій кітлинї тесальських гір. Я йшов з міста Гіпати славного з своїх сирів і ворожок. Вже чотири годинї їхав я верхом горами і не стрі-

тив ні одної людини. Змучений трудом і спекою привязав я коня до дерева, яке росло недалеко від дороги, а сам положив ся під куцем глоду. Спочивав я там кілька хвилин і вкінци побачив, як коло мене переходив худий старець і гнув ся під тягаром того листя, яке на собі двигав. Вичерпаний з сил до краю він пошпортнув ся і близький упадку крикнув: „Цезар!“ Коли я почув сей оклик з уст бідного рубача, посеред тої скалистої пустині, то серце моє наповнило ся почестю до опікунчого Міста, яке в найдальших країнах в найбільше необразовані душі впоює таку ідею про своє суверенне провидїнє. Але мій подив, о мій брате, змішав ся з смутком і журбою, коли я подумав, на які шкоди і на які пакости, через дурноту людий і через гріхи віку, виставлена спадщина Августа і судьба Риму.

— Мій срате, відповів йому Ґалїо, я бачив зблизька ті злочини і ту дурноту, які тебе засмучують. Коли я сидїв в Сенатї, я поблїд на вид жертв Кая. Я мовчав, бо не тратив надії, що побачу колись лїпші днї. Я вірю, що добрі горожани повинні радшйше служити републицї навіть під лихими володарями, нїж усувати ся від своїх обовязків через непожиточну смерть.

Коли Ґалїо говорив ті слова, зблизило

ся до него двох єще молодих людий, які убрані були в тоги. Один був Люцій Касій, що походив з плебейського але старинного і заслуженого римського роду. Другий був Марк Льолій, син і внук конзулів, який в кождім разї походив з лицарської родини, яка вийшла з муніціпії Теросіни. Оба вони ходили до шкіл в Атенах і там придбали собі знанє законів природи, які для Римлян, що не їздили до Грецїї, були зовсім а зовсім невідомі.

Тепер вони образували ся в Коринтї при правительстві а проконзуль держав їх при собі, яко окрасу свого уряду. Трохи дальше йшов поволеньки Грек Апольодор, одягнений в короткий плащ фільозофів, лисий, з бородою на взір Сократа, з піднесеним раменем при чім порушував пальцем і диспутував сам з собою.

Галїо приняв всїх трех дуже прихильно.

— Вже побілїли рожі ранку, сказав він, і сонце починає кидати свої жаркі проміня. Ходїть приятелї! Ті тїни дадуть нам охолоду.

І він провадив їх здовж потоку, якого журчанє запрошувало до спокійної задуми, аж до затишку посеред зелених корчів, де находив ся алябастровий басен, повний хрустальної води. На водї колисало ся перо голубки, яка перелетїла була купати ся а тепер

виводила свою тугу між листєм дерев. Вони сїли на мраморну лавку, підперту ґрифами, що йщла в півколо. Лаври і мірти дружно лучили там свої тїни. Доокола затишку взносили ся статуї. Ранена Амазонка схиляла голову на лагідно зігнуте рамя. На її гарнім лици біль являв ся красою. Там грав ся з козою кудлатий Сатир. Венус, яка що-йно вийшла була з купелї, осушувала свої вохкі ще члени, по яких, немовби видко було, як пробігає дрож розкоші. Біля неї молодий Фавн з усьмішкою прикладав флєт до своїх уст. Його чоло до половини закривали галузки а його гладкий живіт проблискував крізь листє.

— Здаєть ся, що сей фавн віддихає, сказав Марк Льоній. Можна сказати, що легкий віддих підносить його грудьми.

— Се правда, Марку. Бачить ся, що його флєт ось-ось заграє сїльску мельодію, сказав Ґалїо. Грелький невільник вирізьбив його з мрамору, після старинного моделю. Колись Греки не находили собі рівних в виконуваню таких дрібниць. Богато їх творів того роду справедливо славні. Сего не можна заперечити; вони уміли надати богам величне лице і уміли виразити в мраморі або в криці маєстат панів сьвіта. Хто не подивляє фідієвого Олїмпійського Юпітера? А однак хто хотївби бути Фідієм?

— Певно, що ні один Римлянин не хотівби бути Фідієм, скрикнув Льолій, який видавав величезну спадщину своїх батьків на те, щоб з Греції і Азії спровадити твори Фідія і Міррона, якими він прикрашував свою вілю на Посіліппі.

Люцій Касій був того самого погляду. Він з натиском доказував, що руки вільного чоловіка не на те сотворені, щоб водити долотом різбяра і кистю маляря, і що ні один горожанин Риму не знизить ся до того, щоб топити крицю, різьбити мрамор або малювати образи на стїні.

Він голосив подив для старих обичаїв і при кождій нагоді величав чесноти предків.

— Курії і Фабріції, говорив він, управляли свою салату і спали під соломяною стріхою. З памятників знали вони лишень памятник Пріяпа, різьблений в букшпановім дереві. Він стояв в середині їх городу з підпесеним могучим членом і грозив злодіям соромною і страшною карою.

Меля, який дуже основно читав аннали Риму, протиставив йому примір одного старого патриція.

— За часів республики, сказав він, славний Кай Фабій, якого рід походив від Геракля і Евандра, власними руками малював образи на стїнах сьвятині Салютси, а ті ма-

люпки так високо цінено, що їх недавну страту, підчас пожару сьвятині, уважало ся за публичне нещастє. Оповідають, що підчас мальованя тих образів, він не скидав з себе тоґи, щоб тим дати до пізнаня, що та робота не єсть негідна римського горожанина. Він одержав призвище Піктор, яким величали ся його наслїдники.

Люцій Касій відповів живо:

— Коли Кай Фабій представляв в святини при помочи кистї побіди, то підчас того думав про ті побіди а не про малярство. В Римі тодї не було малярів. А що він хотїв, щоб великі дїла предків всегда стояли перед очима Римлян, тому дав він приклад ремісникам. Але як понтіфекс або еділь не муляр і не архітект, коли кладе угольний камінь під яку будівлю, так само не можна зачислити Кая Фабія до тих робітників, які заробляють собі на житє через мальованє стїн, коли він малював перший образ в Римі.

Апольодор рухом голови притакував тій бесїдї і гладячи свою фільозовську бороду сказав:

— Сини Юля народили ся, щоб панувати над сьвітом. Кожде иньше занятє для них негідне.

І в милозвучній мові довго вихвалював він Римлян. Він схлїбляв їм, бо їх бояв ся.

Однак в глубині душі він відчував лишень погорду до тих ограничених і грубих інтелігенцій. Він величав Ґаліона.

— Ти приокрасив се місто величавими памятниками. Ти забезпечив свободу його Сенатови і його народови. Ти установив добрі закони для торговлї і мореплавства, ти судиш з жичливою прихильностю. Твоя статуя взносити ся ме на Форум. Тобі буде наданий титул другого основателя Коринту, або радше Коринт перейме від тебе назву Анпея. Всї ті дїла гідні Римлянина, гідні Ґаліона. Однак не думай, шо Греки цїнять мистецтво більше як треба. І коли богато їх занимаєть ся мальованєм ваз, крашенєм матерій або модельованєм фігур то роблять се з конечности. Одисей робив власними руками своє ліжко і будував свій корабель. А преціньГреки учили, що негідною річию для мудрця посьвячувати ся некорисним і простим штукам. Сократ за молоду був різбярем і сотворив статую Харіт, яку ще й нині можна оглядати на Акрополї в Атенах. Певно, що його вправність не була звичайна, і колиб він був хотїв, то мігби був, як найславнійші мистцї, представити атлєта, як кидає диском або перевязує собі чоло опаскою. Однак він покинув ту роботу, щоб посьвятити ся шуканю мудрости, як йому наказала була пророчня. Від

того часу він посьвятив ся для молодих людий, не для того, щоб вимірювати пропорції їх тїла, лишень виключно для того, щоб показувати їм те що чесне. Він висше ставив тих, котрих душа була гарна, нїж тих яких стать була більше досконала, противно до того, як роблять різьбярі, малярі та розпусники, бо ті цїнять лишень зовнїшну красу а не зважають на внутрішну. Таж ви знаєте, що Фідій вирізав на великім пальци свого Юпітера імя одного атлєта, тому що він був гарний, не зважаючи на те чи він був непорочний.

— Длятого, сказав Ґаліо, не хвалимо різьбярів навіть тоді, коли величаємо їх твори.

— На Геркуля! скрикнув Льолій, не знаю, кого маю більше подивляти, чи сього Фавна, чи сю Венус. Богиня має сьвіжість води, яка що йно зрошувала її тїло. Вона справді розкіш людий і богів і чи не боїш ся о Галїоне, щоб коли вночи який хлопчиско укритий в твоїм городї не заподїяв її тої самої зневаги, яку, як оповідають, нанїс був один молодий безбожник Венері з Книдос. На тїлї богинї найшли були одного ранку жрекинї слїди зневаги, а подорожні оповідають, що вона від того часу носить на собі нестерту пляму. Треба подивляти і відвагу того мущини і терпеливість Безсмертної.

— Злочин не уйшов безкарно, осьвідчив Ґаліїо. Сьвятотатник кинув ся в море або розбив ся о скали. Його вже нїхто нїколи не бачив.

— Кнїдійська Венус, відповів Льолїй, без сумнїву перевисшає всї прочі, що до краси. Але і робітник, Ґаліоне, який вирізьбив отсю, що находить ся в твоїх городах, умів надати мягкости мраморови. Диви ся на сього Фавна; він сьмієть ся, слина звохчує його зуби і уста; його лиця мають сьвіжість яблок а з цїлого його тїла бє молодість. А мимо того волїю сю Венус, нїж того Фавна.

Апольодор піднїс праву руку і сказав:

— Солоденький Льолїє, подумай хвильку а сам пізнаєш, що таке уподобанє можна простити необразованому, який руководить ся своїм інстінктом і не думає розумно, але воно не дозволене такому мудрцеви, як ти. Ся Венус не може буги такою гарною як Фавн, бо тїло жінки меньше досконале, як тїло мущини, а копія меньше досконалої річи не може рівняти ся що-до краси копії більше досконалої річи. І нема сумнїву Льолїє, що тїло жінки меньше красне як тїло мущини, бо тїло жінки криє в собі меньше красну душу. Жінки є порожні, сварливі, занимають ся нїсенїтницями, не спосібні до глубоких думок і вели-

ких дїл і часто слабість мутить їх інтелїґенцію.

— А преціньь, зауважав Ґалїо, і в Римі і в Атенах дївиці і матері узнано за гідних вести провід у сьвятощах і приносити жертви на вівтарях. Що більше! Боги вибирали деколи дївиці, щоб проголошувати свої пророцтва, або відкривати людям будучність. Касандра перевязала своє чоло опасками Апольона і предповіла загибіль Троянців. Ютурну, яку любов бога зробила безсмертною, покликано на сторожу керниць Риму.

— Се правда, відповів Апольодор. Однак боги дорого продавали дївицям привілей проголошуваня їх волї і відкриваня будучности. В ту саму хвилю, коли вони позволяли їм бачити те, що укрите, відбирали їм розум і робили їх шаленими. А зрештою я годжу ся з тобою Галїоне, що деякі жінки лїпші, як деякі мущини і що деякі мущини меньше добрі, як деякі жінки. Се походить від того, що оба роди не ріжнять ся так дуже між собою і не так різко віддїлені від себе, як люди про се думають, і що противно, богато жінок має в собі щось мужеського а богато мущин щось жіночого. Таке полученє поясняєть ся в ось такий спосіб.

„Предки людий, які сегодня замешкують землю, вийшли з рук Прометея. Щоб їх со-

творити, він місив глину, як се роблять гончарі. Він однак не ограничив ся на те, щоб власними руками сотворити лишень одну пару. Він був за далекозорий і за промисльний, щоб рішити ся на те, щоб весь людський рід мав розвинути ся з одного насіня, мов вийти з одної посудини. Лишень противно, він сам заняв ся тим, щоб сотворити більшу скількість женщин і мущин і тим чином відразу запевнити людськости користи маси. А щоби таку тяжку роботу лекше і ліпше виконати, формував він наперед всї поодинокі части, з яких повинно було складати ся мужеське і женське тїло. Він наробив тїлько легких, печінок, серць, мозків, міхурів, сележінок, кишок, матиць і женських і мужеських полових орґанів, кілько було потреба, і вкінци з великим мистецтвом спорядив в достаточній скількости всї орґани, за помочию яких люди можуть правильно віддихати, живити ся і плодити ся. Він не забув анї про мязи, анї про жили, анї про кости, про кров, анї про соки. Потім покраяв він скіри і в кожду, неначе в мішок, мав покласти відповідні річи. Всї части мущин і женщин були вже викінчені і тільки потреба ще було зложити їх разом, коли в той саме час запросив Бакх Прометея до себе на вечеру. Він пішов до него і з чолом увінчаним рожами за часто випорожнював чарку бога. Заточу-

ючи ся він вернув ся до своєї робітні. Його мозок був запаморочений вином, його око було мутне, руки непевні, а однак він сейчас забрав ся до роботи — на наше нещастє. Йому видавало ся річею легкою розділити органи на поодиноких людий. Він не знав, що робить, а однак відчував повне вдоволенє. Кождої хвилї, через помилку, давав він женщинї те, що належало мущинї, а мущинї те, що відповідало женщинї.

„Таким способом наші перші родичі зістали зложені з невідповідних частий, які з собою не добре згоджували ся. А коли вони потім по вподобі або по припадкови парували ся, то плодили істоти, що так само як вони були невідповідно зіставлені, Таким чином, через вину Титана, бачимо так богато мужеських женщин і жіночих мущин. Тим поясняють ся також противенства, які бачимо навіть у найтвердших характерах, і те, що навіть найбільше рішучий дух, кождого часу сам собі стаєть ся невірний. А вкінци наслїдком того, ми всї в вічній борбі з самими собою.

Люцій Касій осуджував сей міт, бо він не учив людий панувати над собою, лишень противно, доводив до того, щоб потуряти природї.

Галїо зауважив, що поети і фільозофи

ріжним способом поясняють початок сьвіта і сотворенє людий, він сказав:

— Байкам, які оповідають Греки не треба на слїпо вірити а іменно не треба уважати за правду те, о Апольдоре, що вони говорять про каміня, які кидав Пирг. Фільозофи не згоджують ся між собою, що до початку сьвіта і лишають нас в непевности, що до того, чи земля повстала з води, з повітря, чи, що правдоподібнїйше, з чистого огню. Однак Греки хотять все знати і тому кують ґеніяльні брехнї. На скільки лїпше признати ся до свого невіжества! Минувшість для нас так само закрита як і будучність; ми жиємо між двома густими хмарами, в забутю про те, що було і в непевности того, що буде. А однак мучить нас жажда слїдити за причинами річий і сильний непокій змушує нас задумувати ся над призначенєм людий і сьвіта.

— Се правда, сказав Касій, що ми безнастанно змагаємо проникнути непрооикливу будучність. Ми працюємо над тим всїма нашими силами і всїма способами. Часами віримо, що дійдемо до того будьто через вдуманє, будьто через молитву або екстазу. Одні запитують пророчню богів, иньші не боять ся робити того, що недозволене і радять ся ворожбитів з Хальдеї або удають ся до вавилонських чародійств. Безбожна і марна цї-

кавість. Бо на щож здасть ся нам знанє будучих річий, коли вони неминучі. А однак мудрці, ще більше, нїж прості люди, відчувають жадобу проникненя будучности а радше заглубленя в неї. Безсумнїву, дїєть ся се тому, бо вони думають, що сим способом втечуть перед теперішностю, яка приносить їм стільки журби і обмерзїня. Бож преціньь, як можуть нинїшні люди не одушевляти ся желанєм втечи від їх нужденного часу? Ми жиємо в часах повних боягуства, богатих в ганьбу і видатних на злочини.

Касій понижував ще дальше епоху, в якій жив. Він нарікав, що Римляни потратили свої старинні чесноти і тільки в тім находять приємність, щоб їсти устриці з Люкрін і птиці з Фази і що вони цїкавлять ся ще тільки акторами, візниками і глядіяторами. З болем відчував він хоробу, на яку терпіло Цїсарство, нечуваний люксус вельмож, низьку захланність клїєнтів і дике зіпсутє маси.

Галїо і його брат притакували йому. Вони любили чесноту. А преціньь вони не мали нїчого спільного з давними патриціями, які стараючи ся лишень о те, щоб їх свині товстїли і сьвяті обичаї сповняли ся, здобували сьвіт для доброго провадженя своїх маєтків. Отся стаєнна шляхта, основана через Ромуля і Брута, вже давно вигасла. Патриційські ро-

дини запроваджені божеським Юлієм і цїсаром Августом не удержали ся довго. Їх місце заняли інтелїґентні люди, що прибували зі всїх провінцій Цїсарства. А, що вони в Римі були Римлянами, тому нїде не почували ся чужинцями. Вони о много перевисшали старих Цетегів і легкостю духа і людськими почуваннями. Вони не жалували за републикою, вони не жалували за вільностю, бо згадка на те була для них получена з проскрипціями і горожанськими війнами. Вони почитали Катона, яко героя иньших часів але не бажали, щоб так велика чеснота зносила ся на нових руїнах. Вони уважали часи Августа і перші роки Тіберія, за найщасливійший час, який колинебудь знав сьвіт, бо золотий вік не істнував, хиба що в уяві поетів. І вони з болем дивували ся, коли сей новий порядок річий, який запевняв людскости довгу щасливість, так скоро принїс до Риму нечувану ганьбу і жалобу незнану навіть сучасникам Марія і Сулї. Вони бачили, як за часів божевіла Кая найлїпших горожан припікано розжареним зелїзом, засуджувано на тяжкі роботи в копальнях і при дорогах, або кидано на поталу диким зьвірятам, як змушувано батьків, щоб приглядали ся убиваню їх дїтий і як люди о незвичайній чесноті, як Кремутій Корд з голоду гинули, щоб позбавити тирана

виду своєї смерти. На ганьбу Риму не пощадив Калїгуля нї своїх сестер нї навіть найшляхотнїйших женщин. А річию, яка мовців і фільозофів так само обурювала як насильство на жінках і морд найлїпших горожан, був злочин Кая на штуцї вимови і на науцї. Сей божевільний повзяв був плян знищити поеми Гомера і видав був розказ зі всїх бібліотек повикидати образи і назвиска Вергіля і Тита-Лївія. В кінци Галїо не міг йому дарувати того, що він порівнював стиль Сенеки з рінею без цементу.

Трохи меньше бояли ся вони Клявдія, але зате, здаєть ся, більше ним погорджували. Вони насьмівали ся з його голови, подібної до динї, і з його голосу, як у морської телицї. Сей старий мудрець не був дивоглядом злоби. Вони не мали богато йому до закиду, хиба його слабість. Але при виконуваню найвисшої власти та слабість була часами так само жорстока, як жорстокість Кая. Вони мали з ним також свої родинні порахунки. Бо коли Кай висьмівав ся з Сенеки, то Клявдій вигнав його на острів Корсику. Правда, що пізнїйше покликав він його знов до Риму і приподягнув його в орнат претури. Однак задля того вони не відчували єще до него вдячности, бо він в сей спосіб виконав лишень приказ Агрипіни, не знаючи сам, на

що розказ дає. Неохітно але з терпеливостю здали ся вони на цїсареву, що до кінчини старця і що до вибору нового князя. Тисяч поголосок ходило про ганьбу розпусної і жорстокої доньки Германіка. Одпак вони не вірили тим поголоскам і вислапляли чесноти тої шляхотної женщини, якій завдячували Сенеки кінець своєї неласки і помноженє почестий. Як звичайно воно буває, їх переконанє відповідало їхнїм інтересам. Болючий досьвід з житя публичного не захитав їх довірєм до режіму основаного божеським Августом і скріпленого Тіберієм, а в якім вони занимали високі уряди. А щоб направити лиха заподїяні панами Цїсарства, вони числили на нового володаря.

Ґалїо витягнув з закладкм своєї тоги рульон папірусу.

— Дорогі приятелї, промовив він, нинї рано довідав ся я з листів з Риму, що наш молодий князь, приняв яко жінку Октавію, доньку Цезара.

Прихильним шепотом принято ту відомість.

— Певно, говорив далї Галїо, мусимо собі погратулювати з нагоди тої сполуки, завдяки якій наш князь, до своїх давнїйших титулів додасть ще титул мужа і зятя і від нинї стане на рівні з Британїком. Мій брат Сенека всегди хвалив в своїх листах вимову

і лагідність свого ученика, який прославляє свою молодість, коли промавляє в Сенаті перед цїсарем. Він не скінчив ще був шістнайцять лїт, а вже виграв був справу трех винних або нещасливих міст Ілїона, Больонії і Апанеї.

— Значить ся, спитав Люцій Касій, то він не одїдичив похмурного настрою своїх предків Доміцііів?

— Певно, що ні, відповів Галїо, Германїк живе в нїм дальше.

Також Анней Меля, який не уходив за підхлїбника, обсипував похвалами сина Агріпіни. Ті похвали видали ся зворушаючими і щирими, бо можна би сказати, він заручив за них головою свого ще дитинного сина:

— Неро непорочний, скромний, прихильний і побожний. Мій малий Люкен, що дорожший для мене, нїж мої очи, був його товаришем забави і науки. Вони разом вправляли ся, щоб деклямувати латинською і грецькою мовою. Вони разом пробували писати вірші. Вже при тих духовних змаганях Неро не виявляв найменьшої заздрости. Противно він радо хвалив вірші свого суперника, — в яких мимо молодости автора, ту і там появляла ся палаюча енергія. Часами здавало ся, що він почував себе щасливим, що зістав переможений внуком свого прецептора. Зво-

рушаюча скромність князя молодости. Колись будуть поети порівнювати приязнь Нерона і Люкена з сьвятою приязню Евріоля і Нїза.

— Неро, почав говорити проконзуль, попри молодечу жвавість, показує лагідну і милосерну душу. Ті чесноти лїта можуть лишень скріпити.

„Коли Клявдій його адоптував, йдучи за волею Сенату і желанєм народу, то поступив розумно. Через ту адóптацію усунув він з Цїсарства дитину, що була обтяжена ганьбою своєї матери а даючи Неронови за жінку Октавію, запевнив на будучність наступство трону молодому Цезарови, який стане ся розкошію Риму. Слухнянний син чесної матери, здібний ученик фільозова, Неро, наша надія і надія сьвіту, в пурпурі пригадає собі науки з Портіку і буде рядити сьвітом справедливостю і поздержанностю.

— Принимаємо пророцтво, сказав Льолїй. Нехай починаєть ся ера щастя для людського роду.

— Тяжко предвидїти будучність, промовив Ґалїо. Мимо того ми не сумнїваємо ся про вічність Міста. Пророчнї обіцяли Римови пановане без кінця і булоби гріхом не вірити богам. Чи маю вам сказати мою наймилїйшу надїю? Я з радостю очікую, коли по усмиреню Партів, запанує на всегди мир на земли.

Так є, можемо не лякаючи ся заводу проголосити конець війн, так зненавиджених матерями. Хто-ж зможе єще заколотити мир Риму? Наші вірли зіткнули ся з границями вселенної. Всї народи відчули нашу силу і нашу ласку. Араб, Сабеєць, мешканець Гему, Сармат, що гасить спрагу кровю свого коня, Сікамбрієць з крученим волосєм, кучерявий Етіопієць, всї вони приходять громадно, щоб віддати почесть Римови-протекторови. Звідки возьмуть ся нові Варвари? Чи можливо, щоб ледянні поля Півночи або горячі піски Лїбії скривали ще ворогів римського народу? Всїх варвар позискали ми нащою приязню, вони зложать зброю а Рим, як прабабка з сивим волосєм, спокійна в своїй старости, глядїти ме, як докола неї з поважанєм засядуть народи, неначе її адоптовані дїти і роздумувати будуть над згодою і любовію.

Всїм подобали ся ті слова, лишень Касій похитував головою.

Він гордив ся військовими почестями, які посїдав завдяки свому уродженю а воєнна слава, яку так осьпівували поети і мовцї, одушевляли його.

— Я сумнїваю ся, о Ґалїоне, сказав він, чи народи перестануть колинебудь ненавидїти себе, або бояти ся себе. І говорячи правду, я того навіть не бажаю. Коли війна зникне,

то де буде сила характеру, велич душі, любов вітчини? Відвага і посьвята лишуть ся тої лишень чеснотами без ужитку.

— Успокій ся Люціє, промовив Ґалїо, коли люди перестануть себе взаїмно поборювати, тої будуть старати ся себе самих побороти. А се найчеснїйше зусилє, яке вони можуть робити, найшляхотнїйший ужиток їх відваги і велйкодушности. Так, велична наша ненька, якої зморщкам і побіленим віками волосям віддаємо почесть, сей Рим запровадить загальний мир. Тої гарно буде жити. В певних обставинах житя варте, щоб його жити. Воно малий огник між двома безконечними тїнями; а то наша частина божества. Як довго чоловік жиє, так довго він подібний до богів.

Підчас того, як Ґалїо се говорив, прилетїв голуб і сїв на рамени Венери, якої мраморні форми проблискували крізь мірти.

— Дорогий Ґалїоне, промовив усьміхаючи ся Льолїй, птахови Афродити подобали ся твої слова. Вони солодкі і повні любови.

Невільник принїс солодкого вина і приятелї проконзуля почали говорити про богів. Апольодор думав, що се річ не легка пізнати їх природу. Льолїй сумнївав ся, що до їх істнованя.

— Коли паде блискавка, сказав він, то

фільозоф може розпізнати, чи се походить від хмари, чи від бога.

Однак Касій не похваляв тих легкодушних виразів. Він вірив в богів Республики. Непевний був лишень, що до границь їх провидїня. Він вірив, що вони істнують, бо не хотїв ріжнити ся від решти людий, що до погляду на так важну справу. І щоб в собі скріпити віру предків, уживав доказу, якого научив ся від Греків.

— Боги істнують, сказав він. Люди роблять собі з них образи. Годїж бо собі представити образ без дїйсности. Як можна бачити Мінерву. Нептуна або Меркурія, як би не було ні Нептуна, ні Мінерви, ані Меркурія?

— Ти переконав мене, промовив насьміваючи ся Льолїй. Стара жінка, яка продавала медівники на форум у стіп базиліки, бачила бога Тіфона, який мав кудлату голову і страшний живіт осла. Він кинув її до землї, закопув її одїж аж по уха, бив її раз у раз, що аж відголос йшов і лишив її напів мертву облявши її наперед страшно вонючою уриною. Вона сама оповідає, що як до Антіопи, так і до неї приходив один з безсмертних. Отже річ певна, що бог Тіфон істнує, бож преціньвін сцяв на перекупку.

— Мимо твоєї насьмішки Марку, я не сумніваю ся о істнованю богів, відповів Ка-

сій. І я думаю, що вони мають людську стать, бо вони всегди показують ся нам в тім видї, чи ми спимо, чи ми чуваємо.

— Лїпше буде, зауважав Апольодар, коли будемо говорити, що люди мають божу стать, бо боги істнували перед нами.

— О дорогий Апольодаре скрикнув Льолїй, ти забуваєш, що Діяну почитано наперед під видом дерева і що великі боги мають вигляд нерозумної камянної брили. Цебелю не представляють з двома грудьми як женщину, лишень з богатьома цицками як суку або льоху. Сонце також бог, але що воно за горяче, щоб могло задержати людську стать, стало ся кулею; воно округлий бог.

Анней Меля з вирозумілостю ганив отсї академічні насьмішки.

— Не треба брати дослівно того, промовив він, що говорить ся про богів. Простий чоловік називає збіже богинею Церес, вино Бакхом. А деж найдеть ся такий дурний чоловік, який вірив би, що він пє і ість бога? Пізнаваймо докладнїйше божу природу. Боги се ріжні части природи і вони всї лучать ся в одного бога, який обіймає цїлу природу.

Проконзуль годив ся з словами свого брата і виголошуючи поважно слова дефінював істотні цїхи божества.

— Бог то душа сьвіта, розширина на

всї части вселенної, якій удїляє руху і житя. Тота душа, то творчий огонь, який проникає мертву матерію, сотворила сьвіт. Вона управляє ним і удержує його. Божество, яко чинна причина, по своїй істоті добре. Мертва і безчинна матерія, якою воно користаєть ся, в деяких своїх частях оказуєть ся лихою. Бог не міг змінити її природи. Се поясняє нам початок зла на сьвітї. Наші душі се частинки того божого огня, в якім котрогось дня будуть мусїли забсорбувати ся. Значить ся, бог єсть у нас а особливо він мешкає в чесних людях, яких душа не замкнена в густій матерії. Той мудрець, в якім мешкає Бог, рівний Богови. Він не потребує до него молити ся, лишень в собі удержувати. Що за дурнота молити ся до Бога! Що за безбожність представляти йому наші бажаня! То значить вірити, що се річ можлива, просьвітити його розум, змінити його волю, вплинути на него, щоб він поправив ся. Се значить не доцїнювати тої конечности, яка кермує його непохитною мудростю. Він піддaний призначеню. А властиво він сам призначенє. Його воля се закон, якому він підлягає так само як і ми. Він розказує раз, він слухає всегда. Свобідний і могучий в своїм піддaнстві і сам собі послушний. Всї явища на сьвітї се висліди його

перших і найвисших замислів. Проти себе самого його безсилє безграничне.

Слухачі Ґаліона висказували йому своє признанє. Лишень Апольодор попросив о дозвіл зробити декілька заміток.

Ти, о Ґаліоне, цілком слушно вириш, що Юпітер підлягає Конечности і я з тобою вірю, що Конечність се перша безсмертна богиня. Менї однак здаєть ся, що твій бог особливо подиву гідний задля своєї величи і постояности, мав більше доброї волї як щастя, коли творив сьвіт. До сотвореня сьвіта найшов твій бог лишень невдячну і бунтівничу субстанцію а матерія недописала йому при праці. Я не можу поздержати ся, щоб не жаліти над його невдачею. Ганчарі Атен більше щасливі. Вони постарали ся до виробу своїх ваз о землю мілку і податну, яка легко і тревало заховує надані їй ними контури. Тому їх амфори і чаші мають гарний вигляд. Вони ґраціозно заокруглені і маляр може легко гарні постати на них намалювати, такі, як старий Сілєн на своїм ослї, тоалєта Афродити і непорочні Амазонки. Коли я, о Галіоне, над тим роздумую, то менї здаєть ся, що твій бог тому був меньше щасливий нїж ганчарі Атен, бо йому бракувало мудрости і тому, що він не був добрим ремісником. Правда, матерія, яку він найшов не була знаменита.

А всеж таки не була вона без деяких корисних прикмет, ти-ж сам се признав. Нема річий абсолютно добрих, анї річий абсолютно злих. Одна річ може бути лиха до того ужитку, але вона може бути добра до чого иньшого. Булоби се стратою часу і праці, якби хто хотїв садити оливки в глинї, яка надаєть ся до виробу амфор. Дерево Паляди не буде рости в такій мілкій і чистій земли, з якої виробляють гарні вази, які одержують наші побідоносні атлєти, що при тім червонїють ся з скромности і гордости. Менї здаєть ся, о Ґалїоне, що твій бог, коли творив сьвіт з матерії, яка докладно не відповідала тій цїли поповнив таку помилку, яку зробив би винар з Мегари, колиб садив дерево в гончарській глинї, або ремісник з Керамїки, колиб до виробу амфор брав камінисту землю, яка родить жовті грозди. Твій бог сотворив вселенну. Певно він мусїв би був сотворити иньшу річ, якби був схотїв відповіднїйше ужити свого матеріялу. А що та субстанція, як ти виказуєш, наслїдком своєї безчинности або наслїдком якої иньшої лихої прикмети, була зглядом него уперта, то чиж мусїв він при своїм обстоювати, щоб надати їй те призначенє, яке вона не могла сповнити, а сезначить, після пословиці; не розважно тесати свій лук з кипарисового дерева. Зручність не полягає на тім, щоб богато зробити,

але щоб добре зробити. Чомуж він не ограничив себе, щоб сотворити мало але цїлком добре, малу рибу напримір. муху, каплю води.

Я мавби ще дещо сказати про твого бога, о Ґаліоне і хотївби тебе спитати напримір, чи ти не боїш ся, щоб він через безнастанне стиранє з матерією не зужив ся, як зуживаєть ся млинський камінь, коли довго меле зерно. Однак на такі питаня не можна сейчас подати відповіди а час для проконзула дорогий. Позволь мені бодай ще те тобі сказати, що ти не маєш слушности, коли вірив, що бог кермує сьвітом і його удержує, бо після твого власного осуду, він позбавив себе інтелїгенції, коли все порозумів, позбавив себе волї, коли всего захотїв, могучости, коли все встиг був зробити. А се було вже з його сторони дуже тяжкою помилкою. Через се він сам себе позбавив можности направити своє недосконале дїло. Що до мене, то я прихиляю ся до погляду, що бог то дїйснїсть, але не та, про котру ти говориш, лишень радше матерія, яку він мав колись найти і яку ми Греки називаємо хаос. Ти помиляєш ся, коли думаєш, що вона мертва. Вона порушаєть ся безнастанно а її безнастанний рух удержує житє в вселенній.

Так говорив фільозоф Апольодор. Ґаліо, що трохи нетерпеливо слухав тої мови, за-

стеріг ся проти того, немовби він мав говорити ті помилки і противорічности, які закидував йому Грек. Однак він не міг побідно опрокинути розумовань свого противника, тому що не мав так дуже винїжисного способу думаня і тому, що в фільозофії шукав він за основами, щоб робити людий чесними і цїкавив ся лишень пожиточними правдами.

— Зрозумій мене лїпше Апольодоре, сказав він, бог се нїчо инше, як лишень природа. Природа і він се одно. Бог і природа се дві назви одного єства, так само, як Новатус і Ґалїо означають одного і того самого чоловіка. Бог, коли хочеш, се божий розум сполученнїй з сьвітом. Не думай, що він при тім зуживаєть ся, бо його тонка субстанція, має в собі щось з прикмет огня, який пожерає кожду матерію а сам позістає незмінний.

„А колиб навіть, говорив далї Ґалїо, мій погляду крив в собі ідеї, які з собою зле годять ся, то не роби менї задля того закиду, о дорогий Апольодоре, але радше похвали мене за те, що я допускаю деякі противорічности до своїх думок. Як би я не годив ся з своїми власними ідеями, якби я призначував для певного означеного систему певне виключне першенство, то я не мігби терпіти довше свободи думки і якби я в собі ту свободу знищив я не глядївби радо на ню і у

других і я стративби поважанє, яке винно ся кождій науцї, яку визнає або публично голосить правий чоловік. Боги чейже не дозволять, щоб мій погляд взяв виключну перевагу над всїма иньшими і щоб він абсолютно панував над інтелїгенціями. Представте собі найдорожші приятелї образ стану обичаїв, якби досить велике число людий сильно вірило, що вони одні посїдають правду і якби, що неможливе, вони згоджували ся між собою що до тої правди. За вузкоглядна побожність Атеньчиків, зрештою дуже розумних і вільнодумних, була причиною прогнаня Анаксагора і смерти Сократа. Що сталоби ся, якби мілїони людий підлягали одній ідеї про природу богів? Геній Греків і розсудок наших предків позіставили місце на сумнїв і дозволили почитати Юпітера під ріжними назвами. Якби на такім хоробливім сьвітї повстала сильна секта, котра би учила, що Юпітер має лишень одно імя, то сейчас кров красилаби цїлу землю і тодї божевілє не тільки одного Кая грозилоби смертію родови людському. Всї члени тої секти булиби божевільними Каями. За одно імя вони будуть вмирати. За одно імя вони будуть убивати. Бо все єще людям природнїйше убивати, як вмирати в імя твго, що їм видаєть ся знаменитим і правдивим. Також і публичний лад тре-

ба основувати на ріжниці поглядів і не пробувати будувати його на признанію одної науки. Ніколи не осягнеть ся тої однодушности, а якби насильно стреміло ся до того, щоб такий стан осягнути, то одержить ся тумановатих і озьвірілих людий. Дійсно, навіть найочевиднійша правда, се лишень порожний звук, для тих, яким її насильно накидуєть ся. Тим змушуєш мене про щось думати, що ти розумієш, а чого однак я не розумію. Тим чином ти вкладаєш в мене не щось зрозумілого, лишень противно щось непонятного. А преціпь я близше підходжу до тебе навіть тоді, коли вірю в щось иньше, що однак я розумію. Тоді ми оба робимо ужиток з нашого розуму і оба маємо розуміне для наших власних переконань.

— Лишім се, сказав Льолій. Осьвічені люди ніколи не згодять ся, щоб здусити всї науки в користь одної. А що до простого чоловіка, то кому схоче ся учити його, чи Юпітер має шістьсот імен чи тільки одно імя?

Тепер забрав слово більше повільний і більше поважний Касій.

— Стережи ся, о Галїоне, щоб твої погляди про істнованє богів, які ти тут виложив не противорічили вірі предків. Се вкінци немає жадного значіня чи твої розумованя лїпші чи гірші від розумовань Апольодора. Але на-

лежить думати про вітчину. Рим завдячує своїй релїгії свої чесноти і свою могучість. Коли нищимо богів, нищимо і себе самих.

— Не бій ся приятелю, відповів живо Ґалїо, не бій ся, щоб я зухвалою думкою перечив істнованє небесних покровителїв Цїсарства. Одиноке божество, о Льолїє, яке визнають фільозофи, обнимає собвю усїх богів, так як людськість обнимає усїх людий. Боги, яких культ установили мудрцї наших предків Юпітер, Юно, Марс, Мінерва, Квірин, Геракль се найвеличавійші частини загального провидїня, а преціиь поодинокі части не меньше істнують як цїлість. Нї, певно я не безбожник і не ворог законів. І нїхто не поважає так високо сьвяті річи як Ґалїо.

Нїхто не думав перечити тим словам. А Льолїй повернув розмову на попередну тему:

— Ми стараємо ся проникнути будучність. Яке, по вашій думцї, приятелї, призначенє чоловіка по смерти?

В відповіди на се питанє Анней Меля обіцював безсмертність героям і мудрцям. Однак відмовляв її простим людям.

— Годї вірити, сказав він, щоб скупарі, обжертюхи і заздрісники мали несмертну душу. Чи такий привілей можуть посїдати дурні і необразовані люди? Годї сему повірити. Се

булоби образою маєстату богів, якби ми хотїли вірити, що вони призначили несмертельність хлопам, які думають хиба тільки про свої кози і сири, і визволенцям, що богатші від Креза, про нїщо иньше на сьвітї не журять ся, хиба про те, щоб провірити рахунки своїх управителїв. Нащо-ж їм, о добрі боги! душі? Як виглядалиби вони між героями і мудрцями на елїзейських полях? Ті нещасні, подібно як і много иньших людий на земли, не всилї заповнити людського житя, яке і так коротке. Чим-жеж заповнять вони о много довше? Звичайні душі гаснуть при смерти, або ще через певний час кружляють довкруги нашого ґльобу а потім росходять ся в густих верствах повітря. Одна лишень чеснота рівнає чоловіка з богами і дозволяє йому брати участь в їх безсмертности. Так, як сказав поет:

Вона не сходить нїколи аж до тїмий Стиксу, велична чеснота. Жий як герой а боги призначеня не поведуть тебе до страшної ріки забутя. Остатного твого дня слава отворить тобі дорогу до неба.

„Пізнаймо наше положенє. Ми всї муснмо минути ся і то цїлковито минути ся. Чоловік справдїшної чесноти уйде загальної судьби, коли станеть ся богом і доступить принятя в Олїмпі між Героїв і Богів.

— Однак він сам нїчого не знає про свою апотеозу, сказав Марк Льолїй. Нема на

земли невільника, нема варвара, який не знав би, що Август богом. Але сам Август того не знає. Також наші Цезари неохітно удають ся в дорогу до своїх зорянних констеляцій і ми що дня бачимо, як блїднїючи наближаєть ся Клявдій до своїх блїдих почестий.

Ґалїо нотряс головою.

— Поет Евріпід сказав:

Ми любимо отсе житє, яке нам подаєть ся тут на земли тому, бо иньшого не знаємо.

„Все, що говорить ся про мерців непевне, помішане з байками і видумками. А однак я вірю, що чесні люди осягають несмертельність, якої вони вповні сьвідомі. Розумійте добре, що вони осягають її власними зусилями, а не яко нагороду, призначену богами. Яким правом малиби понижувати безсмертні боги чесного чоловіка нагородою. Правдива заплата за добро лежить з його виконуваню, а поза чеснотою нема цїли, яка булаби її гідна. Боязнь страху і надїю на нагороду лишім простим душам, для удержаня їх негідної відваги. В чесноті не любім нїчого иньшого, як лишень її саму. Ґалїоне, коли се правда, що про той сьвіт говорять поети, що по твоїй смерти, поведуть тебе перед трибунал Мінноса, тодї скажи йому: „Мінос не буде мене судити. Мої дїла осудять мене“.

— Яким чином можуть боги давати людям несмертельність, коли вони нею самі не тїшать ся, спитав фільозоф Апольодор.

Апольодор дїйсно не вірив, щоб боги були безсмертні, а властиво, щоб їх пановане над сьвітом безконечно тревало.

Він розумував ось так:

— Пановане Юпітера почало ся, говорив він, по золотім віцї. На підставі традицій, які нам заховали поети, знаємо, що син Сатурна одержав пановане над сьвітом по своїм батьку. Отже все, що має початок, мусить мати конець. Нерозумно булоби припускати, що якась річ ограничена на однім кінци, моглаби бути неограничена на другім кінци. Тодї повинно би ся її називати рівночасно ограниченою і неограниченою, а се-ж абсурд. Все, що має крайну точку, дасть ся від тої точки зміряти і в жаднім місци свого виміру не може перестати бути вимірим, коли лишень не міняє своєї природи і се власне цїха вимірих річий, що вони розтягають ся між двома крайними точками. Мусимо отже уважати за річ певну, що пановане Юпітера скінчить ся, так як скінчило ся пановане Сатурна. Так як сказав Есхиль:

Юпітер підлягає Конечности. Він не в силї уйти того, що призначене.

Ґаліо думав так само на основі розумовань узиськаних з дослїдів природи.

— Я думаю так як ти, о мій Апольодоре, що пановане богів не вічне. Дослїди над небесними явищами, склоняють мене до того погляду. Небо підпадає так само знищеню як і земля, а палати богів так само не тревалі, як людські доми, вони валять єя під тягареи віків. Я бачив камінє, яке падало з регіонів повітря. Воно було чорне і цїлком знищене огнем. Воно певио сьвідчись про небесний пожар.

„Апольодоре, тїла богів не меньше змінні як їх доми. Коли се правда, про що говорить Гомер, що боги, мешканці Олїмпу, заплїднюють лона богинь і смертельниць, то роблять вони се тому, що самі не є несмертельні, хотяй їх житє, що до довготи, о много перевисшає житє людий. А се вказує на те, що судьба піддала їх призначеню, щоб вони передавали дальше то житє, яке самі по вічні часи не можуть утримати.

— Дїйсно, сказав Люлїй, заледви можна піймити, що безсмертні плодять дїти, як люди і зьвірята, і що вони на те посїдають відповідні органи. А може любощі богів се лишень видумка поетів.

Апольодор на ново доводив, послугуючи ся дуже тонким способом розумованя, що

панованє Юпітера колись скінчить ся. І він предказував, що по синови Сатурна наступить Прометей.

— Прометея, відповів Ґаліо увільнить Геракль, за згодою Юпітера і він зазнасть на Олімпі блаженности, на яку собі заслужив через свої стараня і через свою любов людий. Нїчо не змінить його щасливої судьби.

Апольодар спитав:

— Хтож, після твоєї думки, о Ґаліоне, одїдичить грім, який потрясає сьвітом?

— Мимо того, що воно видаєть ся за сьміло відповідати на се питанє, то гадаю, що се можу зробити, відповів Ґаліо, і назвати наслїдники Юпітера.

Коли він говорив ті слова, приступив до него урядник базиліки, який викликував сторони і повідомив його, що спорючі сторони очікують його в трибуналї.

Проконзуль спитав, чи справа дуже важна.

— Ся справа дуже маловажна, о Ґаліоне, відповів урядник базиліки. Один чоловік з пристани Кенхрее припровадив якогось чужинця перед твій суд. Вони оба Жиди і то низького походженя. Вони сварять ся о якийсь варварський звичай або о якийсь простацький

забобон, як се звичайно буває у Сирийців. Ось і їх скарга. Се по пунїйськи, з причини писаря, який се писав.

„Позовник повідомляє тебе, що він начальник збору Жидів, або як говорить ся по грецьки, начальник синаґоґи, і він жидає від тебе справедливости проти чоловіка з Тарзу, який від недавна осїв ся в Кенхрее і що суботи промавляє в синаґозї проти жидівського закону. „Се соблазнь і злочин, якому ти повинен положити конець", говорить позовник. І він жадає ненарушимости привілеїв належних синам Ізраеля. Оскаржений обіцює всїм, хто повірить його науцї, принятє і споріднене з родиною чоловіка по імени Авраам а позовникови грозить божим гнївом. Бачиш, о Галїоне, що се справа маловажна і темна. Рішай, чи хочеш задержати її для себе, чи має їх судити якийсь низший урядник.

Приятелї проконзуля радили йому, щоб він не турбував ся такою поганою справою.

— Я уважаю за свій обовязок, відповів він їм, в тім зглядї поступати після вказівок, які дав божеський Август. Бо не тільки для великих процесів важне те, що я сам їх суджу, але і для малих, коли погляд закона що до них ще не усталений. Деякі незначні справи вертають ся кождого дня і стають ся важними через свою скількість. Належить ся,

щоби з кождого роду одну справу я сам судив. Вирок проконзуля єсть взірцем і стаєть ся законом.

— Мусимо хвалити твою ревність о Галіоне, сказав Льолій, з якою ти виконуєш конзульські обовязки. Але тому, що я знаю твою мудрість, то я сумніваю ся, чи тобі справляє приємність видаване справедливости. Те, що люди тим іменем називають, в дійсности служить лишень низькій розсудливости і жорстокій пімстї. Людські закони се дїти гнїву і боязни.

Галіо ганив поблажливо сей погляд. В людських законах і він не бачив цїх правдивої справедливости.

— Кара за злочин лежить в його поповненю. Кара, яку закони накладають, змінна і злишна. Але, коли вже раз через вину людий істнують закони, то належить їх добре уживати.

Він дав знати урядникови базилїки, що за кілька хвиль удасть ся до трибуналу а звертаючи ся до своїх приятелїв сказав:

— Говорячи по правдї, мені особливо на тім залежить, щоб я сам ту справу провірив. Я не сьмію опустити анї одної нагоди, щоб не чувати над тими Жидами з Кенхрее, які становлять неспокійну, ненависну і нешануючу закони расу, яка лишень з трудом да-

ється удержати в порядку. Коли спокій Коринту колинебудь буде заколочений, то се вони будуть тому причиною. Та пристань, де причалюють всї кораблї зі Сходу, криє в безладній купі магазинів і коршем безчисленну громаду злодіїв, евнухів, ворожбитів, знахорів, вигнанців, гробових злодіїв і розбишак. Се криївка всяких злочинів і всяких забобонів. Там віддають почесть Ізидї, Ешмунї, фенїкійській Венері і богови Жидів. Я з страхом гляджу, як ті нехарні Жиди розмножують ся, неначе ті риби, а не люди. Аж кишить від них по брудних улицях пристани, як від крабів по скалах.

— Що гірше, то і в Римі кишить від них аж занадто, скрикнув Люцій Касій. Се не дарований промах великого Помпея, що впровадив ту заразу до Міста. Спроваджені для його тріюмфу невільники з Юдеї, з якими він, без всякої рації, поводив ся не так, як се було в звичаю наших предків, залюднили правий беріг ріки своїм підлим нарибком. У стіп Янїкуля, поміж гарбарями і фабриками кишочних струн і оборями, в тих передмістях, куда спливає всяка погань і всякий злочин, який тілько істнує на сьвітї, там провадять вони своє погане ремесло, виладовують кораблї, що приходять з Остії, продають лахи і відпадки і вимінюють сїрники за розбиті

шклянки. Їх жінки ворожать по домах богатих людий, їх дїти простягають руки, щоб жебрати у прохожив в гаях Егерії. Так, як ти сказав Ґалїоне, се вороги людського роду і свої вороги, що безнастанно достарчують матеріялу до бунту. Перед кількома роками приклонники якогось Хреста чи Хереста пробували викликати посеред Жидів кровавi розрухи. Порту Портезу знищено огнем і мечем і аж мусїв виступити Цезар, мимо своєї лагідности. Він прогнав з Риму найбільших ворохобників.

— Я знаю се, сказав Ґалїо. Богато тих прогнаних осїло в Кенхрее, між иньшими один Жид і Жидівка з Понту, які єще тут живуть і провадять якесь погане ремесло. Вони мабуть ткають грубі цілїцийські матерії. Я не чув нїчого особливого про приклонників Хреста. Що тичить ся самого Хреста, то я не знаю, що з ним стало ся і чи взагалї він єще жиє.

— Я також того не знаю, сказав Люцій Касій, і нїхто нїколи сего не буде знати. Ті підлі істоти не осягають навіть розголосу злочинця. Зрештою тільки богато невільників носить ім'я Хреста, що тяжко булоби з тої товпи винайти дану особу.

„Се ще найменьша річ, що Жиди счиняють розрухи в тих норах, де задля їх числа

і низькости годї над ними сторожити. Але вони розширяють ся і на місто, вони втискають ся в родини і всюди дають причину до неспокою. Вони кричуть на форум за агітаторами, яким вони платять, і ті нужденні чужинцї накланяють горожан, щоб себе взаїмно ненавиділи. Ми задовго терпіли їх присутність на публичних зборах і вже не від нині нехочуть мовцї говорити про почуваня тих нужденників, з боязни перед лайкою. Уперто підлягаючи своїм варварським законам, вони хотять, щоб і другі їм підлягали і вони находять приклонників помеже Азіятами а навіть між Греками. І, річ не доувіри а однак правдива, вони накидують свої звичаї навіть самим Лятинцям. Є в Містї цїлі квартали, де в дни їх Саббату стоять замкнені всї склепи. О ганьба Римови! І коли вони псують простий нарід, посеред якого вони мешкають, то їх королї допущені на двір Цезара, безлично відправляють свої забобони і тим чином дають всїм горожанам очевидний а відражаючий примір. Сим способом за посередництвом Жидів пересякає до Італії орієнтальна отруя.

Анней Меля, що подорожував по цїлім римськім сьвітї, звернув увагу своїх приятелїв на поширенє того лиха, на яке вони нарікають.

— Жиди псують цїлу землю, сказав він. Нема токого грецького міста, деби не зане-

хувано праці семого дня, деби не запалювано сьвічників, деби, після їх звичаю, не захову-вано постів, деби не поздержувано ся від їдженя мяса деяких зьвірят, як се роблять вони.

„Я здибав ся був раз в Александрії з одним жидівським старцем, якому не хибу-вало на інтеліґенції і який навіть докладно був ознакомлений з грецькими науками. Він тїшив ся розвоєм своєї релїґії в Цїсарстві. „В тій мірі, як чужинцї познакомлюють ся з нашими законами, сказав він до мене, на-ходять вони в них уподобанє, так Римляни, як Греки, так ті, що мешкають на континентї, як і мешканцї островів, западні і східні на-роди, Европа і Азія". Той старець зайшов в своїх словах здаєть ся трохи за далеко. А однак се річ очевидна, що богато Греків признаєть ся до віри Жидів.

Апольодор живо тому заперечив.

— Греків, які зжидоватїли, сказав він, ви найдете хиба між шумовинами народу і між Варварами, які волочуть ся по Греції, яко бріганти і ваґабунди. Можливо, що сектарям Гикавого удало ся вмовити в кількох несьві-домих Греків, що в книгах гебрейських нахо-дять ся ідеї Плятоиа про боже провидїнє. В дїйсности се брехня, яку вони старають ся розширити.

— Се правда, відповів Ґаліо, що Жиди вірять в одного, невидамого, всемогучого бога, сотворителя сьвіта. Але вони віддають йому почесть в нерозумний спосіб. Вони говорять, що сей бог то неприятель всего, що не жидівське і що він не терпить в своїй сьвятини ані образів иньших богів, ані статуї Цезаря, ані своїх власних образів. Вони уважають за безбожників тих, що з проминаючої матерії робрять собі бога на подобу чоловіка. Чому сей їх бог не може бути представлений ані з мрамору, ані з криці, на се подають вови ріжні причини, з яких деякі, признаю, добрі і відповідають тій ідеї, яку ми собі уявляємо про боже провидїнє. Але, що думати про бога, о дорогий Апольодоре, такого ворога републики, який не може стерпіти статуї князя в своїй сьвятини? Що можна собі подумати про бога, який ображаєть ся почестями відданими иньшим богам? І що можна думати про такий нарід, який приписує своїм богам такі почуваня? Жиди уважають богів Лятинців, Греків і Варварів за ворожих богів і вони йдуть в своїм забобоні так далеко, що думають, що вони посїдають про Бога так певне і докладне понятє, яке годї вже доповнити або поменьшити.

Ви знаєте дорогі приятелї, що не вистарчає толєрувати всї релїгії; належить всїх їх

шанувати, вірити, що вони всї сьвяті, що вони всї між собою рівновартні наслїдком доброї віри тих, що їх визнають, що вони всї подібні до стріл, які з ріжних місць в одну точку вимірені, сходять ся в грудях Бога. А та релїгія яка лишень себе саму терпить, стала би ся невиносимою. Якби дозволено її свобідно розширяти ся, то вона придавилаби всї иньші релїгії. Що я говорю? Так здичіла релїгія, се не релїгія, але радше аблїгія, се не звязь, що лучить побожних людий, але радше розрив тої сьвятої звязи. Се безбожність більша нїж всї иньші. Бо чиж можна заподіяти божеству більше жорстоку обиду, як почитати його лишень під одним особливим видом, а рівночасно виклинати його під всїма иньшими видами, яке воно прибирає у людий?

„Як! то я приносячи жертву Юпітерови, який носить корону на голові, маю боронити чужинцеви приносити жертву Юпітерови, якого волосє подібне до цьвіту гіяцинтів, не покрите спадає на його рамена; і я маю єще себе уважати за почитателя Юпітера, мимо тої безбожности! Нї! нї! Релїгійний чоловік звязаний з несмертельними богами, рівчочасно звязаний із всїма людьми релїгією, яка обіймає землю враз з небом. Поганий пересуд Жидів, які уважають себе за побожних, коли вірють лишень в свого Бога!

— Для відданя йому чести, вони кажуть себе обрізувати, промовив Анней Меля. Щоб скрити се скаліченє вони обовязані в публичних купелях скривати в футералї те, що по правдї не повинно ся остентаційно носити, анї знов, як яку ганьбу укривати. Бо се однаково сьмішно, коли чоловік уважає за честь або ганьбу те, що він має враз зі всїми людьми. Не без слушности, дорогі приятелї, обавляємо ся розширеня жидівських звичаїв в Цїсарстві. А однак нема чого бояти ся, що Римляни і Греки приймуть обрізуванє. Навіть годї повірити, щоб сей звичай дійшов аж до Варвар, які меньше неприємно його відчувалиби, бо більшість їх на стільки ограничена, що уважає за нечесть для чоловіка, коли він показуєть ся нагим, перед подібними до себе.

— Щось пригадало ся менї, скрикнув Льолїй. Коли наша люба Канїдія, цьвіт жінок з Есквілїну посилає своїх гарних невільників до терм, каже їм вбирати ся в калєсони, бо вона завидує цїлому сьвітови виду тої річи, яка у них для неї найцїннійша. На Полюкса, вона буде винна, коли її невільників будуть уважати за Жидів, а се підозрінє образливе навіть для невільника.

Люцій Касій подражнений на дусї почав говорити.

— Я незнаю чи жидівське безглуздє здо-

буде весь сьвіт. Але се вже за богато, коли се божевілє розширяєть ся між несьвідомим народом, забогато, коли його толєруєть ся в Цїсарствї, забогато, коли позваляєть ся дальше істнувати тій смердячій расї, що попала в послїдну ганьбу, що дурна і погана в своїх обичаях, що безбожна і злочинна в своїх законах, огидь для несмертельних богів. Мерзький Сирієць нищить Місто Рим. Ся ганьба се кара за наші проступки. Ми погордили старими звичаями і добрими науками предків. Ми не служимо більше тим панам землї, яким вони нас піддали. Хто єще думає про аріспіків? Хто поважає авґурів? Хто віддає почесть Маворсови і божим Близнятам? О, що за сумне занедбанє релїґійних обовязків. Італїя прогнала своїх рідних богів і своїх генїїв-хоронителїв. Від давна з усїх сторін отверта вона для чужих забобонів і без оборони видана нехарній товпі східних жреців. Ах, чи Рим на се здобував сьвіт, щоб бути здобутим через жидів? Певно, не бракло і пересторіг. Вилив Тибру і голод се були безсумнївні знаки божого гнїву. Кождий день приносить нам якісь злощасні познаки. Земля дрожить, сонце затемнюєть ся, грім бє з ясного неба. Чудо наступає по чудї. Бачили, як дві зловіщі птиці сидїли на верху Капітоля. На етрускім березї промовив віл. Жінки родять

дивогляди; якийсь зойк дав ся чути в час представленя в театрі. Статуя Вікторії випустила з рук поводи свою запрягу.

— Мешканці небесних палат, промовив Марк Льолій, мають особливий спосіб давати себе розуміти. Коли вони хочуть трохи більше товщу і кадила, тож преціньможуть се виразно сказати а не давати се до пізнаня через грім, хмари, ворони, воли, статуї з криці і дїти з двома головами. Пізнай також Люціє, що їм дуже легко оповіщувати нам нещастє, бо після природного бігу річий нема дня, який не приносив би з собою якого приватного або публичного нещастя.

Однак Галїо, здавало ся, був порушений болем Касїя.

— Клявдій, сказав він, той Клявдій, який все лишень спить і його порушила так велика небезпека. Він нарікав в Сенатї на занепад, в який попали старинні звичаї. Настрашений поширенєм чужосторонних забобонів Сенат, за його радою, привернув назад аруспіків. Але не тільки обрядові церемонії повинно ся привернути до їх первісної чистоти але також і людські серця. Римляни, ви зажадайте своїх богів назад. Правдивим осїдком богів на сїм сьвітї се душа чесного чоловіка. Відновіть в собі минулі чесноти, простоту духа, щирість, любов публичних справ а сейчас повернуть

боги. Ви самі станете ся для них сьвятинями і вівтарями.

Він се сказав, попращав ся з своїми приятелями і удав ся до сзоєї лєктики, яка від кількох хвиль ждала на него в широкім гаю, щоб занести його до трибуналу.

Його приятелї повстали і так само покинули сад і йшли поволи за ним, через подвійний портик, який був так збудований, що в кождім часї дня можна було найти там тїнь. Портик сей провадив від мурів вілї аж до базилїки, де проконзуль судив справи.

По дорозї скаржив ся Люцій Касій перед Мелею на забутє, в яке попали старинні науки.

Марк Льолій поклав руку на рамя Апольодора:

— Менї здаєть ся, що анї наш любий Ґалїо, анї Меля, анї сам Касій не сказали, чому вони так сильно ненавидять Жидів. Менї здаєть ся, що я се знаю і хочу се тобі сказати найдорожший Апольодоре. Римляни, які в жертву богам, яко милий дар, приносять білу свиню, прикрашену стяжками, гидять ся Жидами, які не хотять їсти свинячого мяса. Не даром післали боги призначеня побожному Енеєви білу свиню, яко знаменний знак. Якби боги були не покрили дубами варварських королївств Евандра і Турна, Рим не

бувби сегодня паном сьвіта. Жолудею з Ляцію товстїли свині а лишень одно їх мясо утихомирювало голод великодушних потомків Рема. Наші Італїйці, яких тїло збудоване з диків і свиний, чують ся обиджеными гордою поздержаностю Жидів, які твердо стоять при тім, що, яко нечесну поживу, відкидають ті товсті череди, які були так дорогі для старого Катона і які живлять панів сьвіта.

В сей спосіб легко розмовляючи і розкошуючи ся приємною тїню дїйшли всї чотири на конець портику і нагло побачили перед собою форум, яке блистїло від соняшного сьвітла.

В тій вчасній годинї воно цїле кипіло житєм галасливої товпи. На серединї площі зносила ся Мінерва на крицевій підставі, на якій були вирізьблені музи, на право і на лїво видко було Меркурія і Апольона з бронзу, твори Гермогена з Кітери. Нептун з зеленою бородою сгояв посеред низького басену, у стіп бога дельфін прискав водою.

Зі всїх сторін форум було окружене будівлями, а їх високі стовпи і склепліня вказували на римську архітектуру. Напроти портику, яким прийшли Меля і його приятелї, перевисшені двома золотими возами, ограни-

чали Пропілєї публичну площу, і через мраморні сходи провадили на широку і просту вулицю, що вела до Лєхеон. З одної і з другої сторони тих геройських брам зносили ся мальовані фронтони сьвятинь, Пантеон і сьвятиня Ефезийської Діяни. Сьвятиня Октавії, сестри Августа, панувала над форум і виглядала на море.

Базиліку віддїляла лушень темна вуличка. Вона стояла на двох поверхах аркад, підпертих палями, до котрих прилягали дорийські півкольони, що спочивали на чотирогранних підставах. Можна було тут розпізнати римський стиль, який витиснув своє пятно і на всїх иньших будівлях міста. З першого Коринту, не позістало ся нїчого, крім звапнїлих руїн одної старинної сьвятині.

Низші аркади базилїки були отверті і служили на склепи для купців овочів, ярин, оливи, вина і печив, для пташників, ювелїрів, винярів і голярів. Миняйли сидїли там за малими столиками, які були покриті штуками золота і срібла. А з темного нутра тих склепів виходив галас, сьміх, крик, гамір, сварня і острі запахи. На мраморових сходах, всюда де тїнь кидала синяву краску на камянні плити, нероби грали в грапки або кістки, здовж і поперек проходжували ся позовники з тужливою міною, моряки, які уважно стежили

за приємностями, для яких моглиби жертвувати свої гроші, а цікаві читали новинки з Риму, редаговані невизначними Греками. Тій товпі Коринтіян і чужинців наприкряли ся слїпі жебраки, безволосї і вишмінковані молодиї, моряки каліки, що на шиї носили таблиці з видом розбитя їх корабля. З даху базилїки злїтали на великі осьвічені сонцем площі голуби і видзьобували зерно з поміж шпар теплих плит.

Дванайцятьлїтна дївчина, брунатна і гладка як шовк, як фіялка з Зантеї, посадила на землю свого малого брата, що єше не умів ходити, поставила розбитий черепок повний юшки і деревляну ложку і промовила до него.

— Їдж Конате, їдж і будь тихо а то прийде червоний кінь.

Потім з оболем в руках побігла до купця риб, якого поморщена твар і груди краски сафрану визирали з поза кошів виложених морською травою.

Підчас того уносив ся голуб понад головою малого Коната і замотав свої пазурі в волося дитини. І з плачем, голосом здушеним від хлипаня, кликав він свою сестру на поміч:

— Йоесса! Йоесса!

Але Йоесса не чула його. Вона шукала в кошах старця між рибами і скальками за

чимсь, що осолодилоби сухість її хлїба. Вона не брала анї морського дрозда анї сморіди, яких мясо деліkатне, які однак коштують богато гроший. Вона взяла три пригорщі їжинцїв які вложила в подолок підпнятої спідниці.

А малий Конат, якому слези текли в широко отверті уста, кликав безперестанку:

— Йоесса! Йоесса!

Але птах Венери не унїс малого Коната до промінистого неба, після приміру вірла Юпітера. Він лишив його на земли і в летї взяв між свої рожеві пазурі лишень три золотисті волоски з кучерявого волося дитини.

А дитина з висками повними блистячих слез, поваляна болотом, тиснула в своїх малих руках деревляну ложку і плакала коло свого перевернеого горщика.

Анней Меля враз з своїми трема приятелями ввійшов на сходи базилїки. Байдужний на крик і рух неспокійної товпи він поучував Касія про будуче відновленє вселенної.

— В означенім богами дни будуть знищені сучасні рїчи, на яких порядок і урядженє тепер споглядаємо. Звізди ударять о звізди; усї матерії, з яких складаєть ся сонце, повітре і вода спалять ся в однім огни, людські душі неспостережено розпадуть ся в тім загальнім знищеню і повернуть ся в свої первісні елєменти. Цїлком новий сьвіт...

Коли Анней Меля виговорював отсї слова наступив ногою на протягненого в тїни сплячого чоловіка. Був се старець, який по мистецьки получив був дїри свого плаща на своїм опорошенім тїлї. Його торба, його сандали і його палиця лежали біля него.

Брат проконзуля, який все прихильно відносив ся навіть до людий найнизшого становиска бувби усправедливив ся, але лежачий чоловік не дав йому на се часу.

— Диви ся лїпше, де кладеш свою ногу, дурню, крикнув він до него, і подай милостиню фільозофови Позохару.

— Я бачу торбу і палицю, відповів усьміхаючи ся Римлянин, фільозофа я єще не бачу. А коли він хотїв кинути Позохару гріш Апольодор здержав його руку.

— Не робу сего Аннею. Се не фільозоф, се навіть не чоловік.

— Я чоловік, сказав Меля, коли даю йому гроші, і він чоловік, коли він ті гроші бере. Бо зі всїх живин лишень один чоловік робить ті дві річи. Чи не бачиш, що через сей денар я осягну певність, що я більше варта нїж він. Твій учитель учить, що той хто дає, лїпший від того, хто бере.

Позохар взяв гріш. Потім накинув ся на Аннея Мелю і на його товаришів грубою лайкою; називав їх гордими, лайдаками, ка-

зав їм забирати ся до проституток і до дурисьвітів, які похитуючи ся в клубах, як-раз переходили попри них. По тім відкрив своє волохате тїло аж по пупець, закинув лахмітє свого плаща на свою твар і як довгий простяг ся знов на земли.

— Чи ви не цїкаві, спитав Льолїй своїх товаришів, послухати, як Жиди представляють свою справу в претурі?

Вони йому відповіли, що у них нема найменьшої охоти до того і що вони волїють проходжувати ся по портику і там очікувати проконзуля, який без сумніву незабавком назад поверне.

— Я зроблю те саме, що ви, відповів Льолїй. Не стратимо нїчого інтересного.

„Надто, додав він, Жиди, які прийшли з Кенхрее, щоб товаришити позовникам не всї пішли до базилїки. Ось там один, мої приятелї, пізнати його по кривім носї і по поділеній бородї. Він рухаєть ся як Пітія.

І Льолїй вкавав поглядом і пальцем на худого чужинця, бідно одягненого, який під портиком промовляв до насьміваючої ся товпи:

— Коринтійські горожани, ви нерозумно уповаєте на свою мудрість, яка єсть лишень глупотою. Ви слухаєте слїпо приписів ваших фільозофів, які учать вас смерти а не житя. Ви не ступаєте після природних законів і щоб

вас покарати Бог видав вас на поталу протиприродних злочинів...

Один моряк, що наблизив ся був до громади цїкавих, пізнав сего чоловіка, бо здвигаючи раменами пробурмотїв.

— Се Стефан, Жид з Кенхрес, який здаєть ся оповідає ще якусь незвичайну новину зі свого побуту в хмарах, куда він мав піднести ся, якби ми йому повірили.

А Стефан учив нарід.

= Христіянин освободжений від закону і покус. Він спасений від погибели, через милосердіє Бога, який післав свого одинокого сина, щоб приняв на себе тїло гріха для знищеня гріха. А ви не будете спасені поки не забєте тїла і не будеге жити в самім дусї.

„Жиди хоронять закон і вони вірять, що через свої дїла будуть уратовані. А преціньодна віра може виратувати, а не дїла. Що їм поможе бути в дїйсности обрізаним, коли їх серце не обрізане?

„Коринтійські горожане, увірте, а будете приняті до родини Авраама.

Товпа почала сьміяти ся і кепкувати з темних слів. Але Жид проповідував далї захриплим голосом. Він предказував великий гнїв і нищачий огонь, який піжре сьвіт.

— І се надїйде єще за мого житя, кричав він, і я побачу се власними очима. На-

дійшла година збудити ся зі сну. Ніч минула ся, настає день. Сьвяті в небі утїшать ся, а ті що не повірили в розпятого Бога, погибнуть. По тім обіцював воскресенє тїл і проголошував Анастазіс посеред посьмішок розбавленої товпи.

В тій хвили наблизив ся до него чоловік з широкими грудьми, різник Мільо, член Сенату Коринту, який від кількох хвиль з нетерпеливостю прислухував ся Жидови, потягнув його за рамя і сильно потряс.

— Перестань нужденнику, скязав до него, перестань верещати отсї огидні слова. Се все то казди для дїтий і нїсенїтниці, які можуть, хиба увести духа жінок. Як можеш вірити в свої сни, говорити тільки дурниць, лишати те що гарне а вибираєте те, що погане, і коли твоя ненависть навіть тобі самому не приносить нїякої користи. Покинь свої дивацькі мрії, свої погубні замисли, свої злощасні ворожби а то пішле тебе бог до круків, щоб тебе покарати за проклони сего міста і сего Цїсарства.

Горожани оплескували слова Мільона.

— Він говорить правду, кричали вони. Ті задумують лишень одно; вони хочуть ослабити нашу вітчину. Се вороги Цезаря.

Богато з них брало гарбузи, ріжки, що лежали на виставах продавців овочів, иньші

підносили скорупи устриць і кидали на апостола, який все єще проповідував.

Викинений з портику ступав він через форум посеред посьмішок, лайок і побоїв, обваляний грязею, обкровавлений, півголий і говорив:

— Мій учитель сказав, ми сьмітє сьвіта.

І він підскакував з радости.

Дїти бігли за ним по дорозї до Кенхрее і кричали.

— Анастазіс! Анастазіс!

Позохар цїлком не спав. Заледви відійшли приятелї проконзуля, як він піднїс ся на ліктях. Кілька кроків від него сидїла на сходах брунатна Йоесса і розкусувала своїми зубами, острими як у молодого пса сараллущу їжинця. Цинїк закликав її і показав їй блискучий гріш, який що йно був одержав. По тім упорядкував свої лахмани, піднїс ся, узув сандали, взяв палицю і торбу і зійшов зі сходів. Йоесса приступила до него, взяла з його рук дїраву торбу, поклала поважно на свої плечі, неначе би несла її в жертву для величної Ципрії і йшла за ним.

Апольодор побачив їх, як вони завернули в сторону Кенхрее, щоб дїстати ся на кладовище невільників і на лобне місце, яке вже здалека можна було пізнати по стадах круків, що кружляли над хрестами. Фільозоф

і молода дівчина знали там місце між кущами дерену, все самітне і пригоже для забав Ероса.

Коли Апольодор се побачив потягнув Мелю за край тоги.

— Споглянь, сказав він, сей пес заледви одержав від тебе милостиню а вже провадить дівчину, щоб парувати ся з нею.

— Значить ся, відповів Меля, я дав гріш такому чоловікови, якому він сгав дуже в пригоді.

А малий Конат сидів на горячих плитах, смоктав свій палець і сьміяв ся, коли побачив блискучий на сонци кремінець.

— Зрештою, говорив далі Меля, мусиш признати, о Апольодоре, що той спосіб, в який управляє любов Позохар в повні фільозофічний. Сей пес певно більше мудрий, як наші молоді розпусники Палятину, котрі люблять посеред перфум, сьміхів і слез враз з стогнами і горочою пристрастю...

Коди він се говорив, роздав ся поганий крик в претурі і оглушив Грека і трех Римлян.

— На Полюкса! скрикнув Льолій. Позовники, яких судить наш Галіо кричали як трагарі і мені видаєть ся, що враз з їх криком через двері дістаєть ся аж до нас запах поту і цибулї.

— Се найбільша правда, сказав Апольодор. Але, якби Позохар був фільозофом а не

псом, то місто жертвувати Венері улиці він втікав би перед цїлим родом жінок і пристав би до одного молодця, на якого зовнїшну красу він мігби глядїти, як на вираз внутрішної шляхотнїйшої і цїннїйшої краси.

— Любов, сказав Меля, се низька пристрасть. Вона нищить постанови, поздержує шляхотні замисли і найвисші думки зтягає на найнизші журби. Її не повинен ховати розумний дух. Так як учить нас поет Евріпід...

Меля не скінчив говорити. Попереджений лїкторами, які розділяли товпу, виходив з базиліки проконзуль і приступив до своїх приятелїв.

— Я не надовго вас покинув, промовив він. Справа, яку я мав судити, була так маловажна, як тільки може бути і дуже сьмішна. Коли я ввійшов до претури, застав там пестро-буру товпу тих Жидів, які в пристани Кенхрее в брудних склепах продають морякам дивани, матерії і малі золоті і срібні прикраси. Вони наповняли воздух острим шварґотом і невиносимим козячим смородом. Я з трудом понимав значінє їх слїв і я мусїв силувати ся, щоб зрозуміти, що один з тих Жидів по імени Состем, який подав себе за начальника синагоги обвиняв о безбожність другого, дуже бридкого, кривоносого і каправого Жида по імени Павла або Савла, який

походить з Тарзу і від недавного часу веде в Коринті своє ткацьке ремесло. Він получив ся з Жидами вигнаними з Риму, щоб споряджувати полотна на шатра і кілїкійську одїж з козячої вовни. Вони говорять всї нараз і дуже лихо по грецьки. Мимо того, я вирозумів, що сей Состем закидує тому Павлови злочин, що він мав прийти до дому, в якім звичайно що суботи збирають ся Жиди Коринту, і що він мав там говорити, щоб спровадити на бездорожа своїх одновірців і мав їх намовляти, щоб вони служили свому богови в спосіб противний їх законови. Я не хотів нїчого більше слухати. А коли я їх без труду ухихомирив, сказав я їм, що якби вони прийшли були, щоб поскаржити ся менї на несправедливість або насильство, яке вони мусїли терпіти, то я бувби їх вислухав терпеливо і з конечною увагою, але тому, що тут ходить виключно лишень о сварку о слова, о ріжницю поглядів, що до виразів їх закона, то се мене нїчо не обходить і я не можу бути судією в такій справі. По тім попрашав я їх ось тими словами: „Ладнайте свої справи між собою так, як вам буде се до вподоби".

— А щож вони сказали? Спитав Касій Ґалїона, чи охітно приняли вони так мудрий вирок.

— Се не лежить в природї дурнїв, від-

повів проконзуль, розкошувати ся в мудрих річах. Ті люди приняли мій вирок голосним шмером невдоволеня, що однак менї, як ви можете думати, цїлком байдужно. Я лишив їх, як вони кричали і сперечали ся у стіп трибуналу. Наскільки я міг бачити, то позовник одержав найбільше побоїв. Якби мої лїктори не привернули були порядку, лежав би він на бруку. Сї Жиди з пристанї дуже дурні і вони, як більшість темних людий, не можуть через розумованє оборонити правди того в що вірять, тож і вміють диспутувати лишень при помочи копняків і кулаків.

„Приятелї сего малого, бридкого і каправого Жида, по імени Павла, здаєть ся посїдають особливу вправу в того рода контроверзіях. Добрі боги! Як обпали вони настоятеля Синагоги, як градом побоїв кинули його на землю і доптали ногами. З рештою я не сумнїваю ся, що приятелї Состема, якби були сильнїйші, так само поступили би з Павлом, як поступили приятелї Павла з Состемом.

Меля поґратулював проконзулеви.

— Ти робиш добре, о мій брате, що відвертаєш ся від тих галабурдників.

— Чи-ж можу я инакше поступити, відповів Ґалїо. Як можу судити між тим Состемом і тим Павлом, коли вони однаково тумановиті і як один так і другий однако на-

рваний?... Коли я відношу ся до них з погордою, то, мої приятелї, не вірте, що роблю се тому, що вони слабі і убогі, тому, що Состем воняє соленою рибою, тому, що Павло тканю диванів і полотна стер собі пальцї і ум. Нї! Філємон і Бавціс були також убогі а були гідні найвисших почестий. Боги не вагали ся засїсти за їх простий стіл. Мудрість підносить раба понад його пана. Що я говорю? Чесний раб стоїть висше богів. Коли він рівняєть ся з ними, що до мудрости то перевисшає їх своїм шляхотним змаганєм. Ті Жиди лишень огидні, тому, що вони такі простаки і тому, що на них не слїдно нїякого відблеску божества.

При тих словах усьміхнув ся Марк Льолїй.

— Дїйсно, промовив він, боги заледви чи відвідують коли Сирийців, що мешкають в пристанях поміж продавцями овочів і проститутками.

— Навіть Варвари, говорив далї проконзуль, мають яке-таке понятє про богів. Не згадувати Египтян, які в давних часах були людьми дуже побожними, і в богатій Азії не ма народу, який не віддававби почести якому небудь богови, будьто Юпітерови, Діянї, Вулканови, Юноні або матері Еннеїд. Вони надають тим божествам дивні назви, чудацькі постати а часами приносять їм людий в жер-

тву; однак вони признають їх власть. Лишень Жиди не знають нїчого про провидїнє богів. Я не знаю чи сей Павло, якого Сирийцї називають рівночасно Савлом так само забобонний як і иньші, і чи так само упертий в своїх блудах; я не знаю, яке темне поняте виробив він собі про несмертельних богів і правду сказати, я не цїкавий сего довідати ся. Чого можна навчити ся від тих, котрі нїчого не знають? То значить, говорячи докладно, учити ся незнаня. З кількох неповязаних речень, якими він передімною відповідав свому позовникови, догадую ся, що він вирікаєть ся сьвященників своєї нації, що він відкидає релїгію Жидів, і що він почитає Орфея під якимсь чужим іменем, якого я не задержав в памяти. Я говорю се на основі того, бо він з повагою виражаєть ся про якогось бога, або радше героя, який зійшов був в підземний сьвіт і знова вийшов на денне сьвітло по короткім побутї між блїдими тїнями померших. Можливо, що він почитає підземного Меркурія. Однак я скорше вірю, що він віддає почесть Адонїсови, бо менї здаєть ся, що я чув, як він по приміру жінок з Бібльос оплакував муки і смерть якогось бога.

„Тих молодих богів, які вмирають і воскресають повно в землях Азії. Сирийські куртізани принесли рїжні роди сих богів до

Риму і ті небесні молодці, подобають ся чесним жінкам більше як треба. Наші жени не стидають ся потайно брати участь в їх містеріях. Моя розумна і поздержлива Юлія вже кілька разів мене питала, що про них думати. „Що се за бог, відповів я з неохотою, що любить ся в потайних почестях замужної жінки! Жінка не повинна мати иньших приятелів, понад приятелів її мужа. А чи боги не наші перші приятелі?“

-- Чи сей чоловік з Тарзу, спитав фільозоф Апольодор, не почитає радше Тіфона, якого Египтяни називають Сетом? Говорять, що одна жидівська секта почитає бога з головою осла. Сей бог неможе бути нїхто иньший, як лишень Тіфон і я не дивував би ся, якби ткачі з Кенхрее ввійшли в зносини з тим Несмертельним, який після оповіданя нашоко милого Марка обляв бублейницю небесною уриною.

— Не знаю, відповів Ґалїо. Дїйсно говорять, що деякі Сирийці сходять ся, щоб потайки віддати почесть якомусь богови з головою осла. Можливо, що Павло належить до них. Але що значить Адонїс, Меркур, Орфей або Тіфон сего Жида? Він бо все буде панувати лишень над тими ворожками, лихварями і тими брудними купцями, які в морських пристанях обрабовують моряків.

Що найбільше, то по предмістях великих міст зможе він навернути до себе кількох рабів.

— Ей! ей! скрикнув усьміхаючи ся Марк Льолїй, чи не бачите, що той бридкий Павло закладає релїгію рабів? На Кастора, се буде чудова новина. Якби припадково бог рабів (Юпітер нехай відверне ту ворожбу) заняв Олїмп і вигнав з відтам богів Цїсарства, то що потім буде робити? В який спосіб буде він виконувати свою власть над здивованим сьвітом? Я бувби дуже цїкавий бачити його при тій роботї. Без сумнїву він продовжив би Сатурналїя на протяг цїлого року. Гляді-яторам отворив би дорогу почестий, проститутки з Сабури впровадив би до сьвятинї Вести і певно, з якої нужденної закутини Сирії зробивби столицю сьвіта.

Льолїй бувби дальше жартував в той спосіб, якби не був його поздержав Галїо.

— Марку не надїй ся, щоб ти дожив тих дивних новин, сказав він. Хотяй люди здібні до всякого безглуздя, то однак не зможе звести їх на бездорожа жидівський ткач враз з своєю лихою грекою і своїми оповіданями про сирийського Орфея. Бог рабів може викликати лишень розрухи і війни невільників, які скоро погинулиби в крови а його самого враз з його приклонниками скоро роз-

шарпалиби зубами дикі зьвірі в амфітеатрі при оплесках римського народу.

„Лишім Павла і Состема. Їх думки не можуть подати нам нїякої помочи в тих гляданях, якими ми занимали ся, поки на нещастє, нам їх не перервано. Ми старали ся пізнати будучність, яку для нас призначили боги, не для вас, мої дорогі приятелї і не для мене в особенности (бо ми готові стерпіти все, щоб воно не було) лишень для вітчини і для людського роду, до якого відчуваємо любов і милосердіє. Сей жидівський ткач з запаленими повіками не зможе нам сказати, хотяйби Марк не знати, що про се думав, імя бога, який здетронїзує Юпітера.

Ґалїо перервав свою мову, щоб відпустити лїкторів, які все єще неповорушимо стояли перед ним з вязанками прутів на плечах.

— Нам не потреба анї тих різок анї топорів, сказав він з усьмішкою. Слово се наша одинока зброя. Щоб настав день, в якім весь сьвіт не потребував би иньшої зброї. Коли ви не змучені, мої приятелї, то можемо піти в сторону жерела Пірене. На половинї дороги найдемо старинну смоківницю, під якою, як говорять, мала зраджена Медеа обдумувати свою жорстоку пімсту. Коринтіяни почитають то дерево на памятку сеї заздрісної королевої і вішають на нім таблички-вота: бо Ме-

деа робила їм лишень добро. Галузки дерева вросли в землю і запустили корінє а і воно само вкриваєть ся єще густим листєм. Ми сядемо в його тїни і розмавляючи будемо там очікувати години купелї.

Дїти, яким сприкрило ся гнати ся за Стефаном, грали в кістки на краю дороги. Апостол ступав скоро дорогою, аж близько лобного місця стрінув ся з товпою Жидів, які йшли з Кенхрее, щоб довідати ся про вирок проконзуля в справі синагоги. Були се приятелї Состема. Вони були дуже лихі на Жида з Тарзу і на його товаришів, які хотїли змінити закон. Коли вони побачили того чоловіка, як він руками втирав свої залиті кровію очи, здавало ся їм, що його знають і один з них спитав його, потягаючи його за бороду, чи він не Стефан, товариш Павла.

Він відповів з гордостю.

— Ви його бачите!

Але в туюж хвилю повалено його на землю і доптано ногами. Жиди підносили камінє і кричали:

— Се богохульник! камінуйте його!

Двох найзавзятїйших вирвало з землї милевий камінь, який поставили Римляни і старали ся кинути його на Стефана. Камінє па-

дало глухо ураряючи на безмясні кости апостола, який горлав.

— О розкоше ран! О радости кари! о солодкі муки! Я бачу Ісуса.

Кілька кроків від того місця під корчем дерену, при журчаню жерела старець Позохар обіймав своїми раменами гладке тїло Йоесси. Невдоволений з крику, бурмотів придавленим голосом в волосє молодої дївчини.

— Йдіть геть нужденники; не перешкаджайте розкоші фільозофа.

Кілька хвиль пізнїйше йшов самітною дорогою центуріо, він піднїс Стефана поміг йому випити трохи вина, що мав при собі і дав йому полотна, щоб перевязав свої рани.

Підчас того сидїв Ґаліо з своїми приятелями під деревом Медеї і говорив:

— Коли хочете пізнати наслїдника пана людий і богів, то подумайте над тими словами поета:

Жінка Юпітера породить сина, який буде сильнїйший від батька.

„Ті слова не означають величної Юноии, лишень найславнїйшу з смертних, з якою злучив ся Олїмпієць, який стільки разів змінював і свій вигляд і свою любов. Менї видаєть ся певною річею, що пановапє над все-

ленною перейде на Геракля. Ся думка вже давно скриває ся в моїм умі і то на підставі розумовань опертих не лишень на поетах але також на висказах фільозофів і мудрців. Я, такби сказати, вже на перед привитав вступленє на трон сина Алькмени, при кінці моєї трагедії „Геракль на Етї“, яка кінчить ся слїдуючими словами:

О ти великий побіднику потворів і утихомирителю сьвіта, будь нам милостив. Споглянь на землю і коли яка потвора в новій постати страшити ме людий, то розторощ її своєю блискавицею. Ти будеш уміти лїпше кидати громом, як твій батько.

„Я ворожу ласкавість надходячого панованя Геракля. В часї свого земського житя виявляв він милосерну душу, яка стреміла до високих думок. Він розбивав потвори. Коли його рамя узброїть ся в грім, то певно не дозволить другому Каю безкарно знущати ся над Цїсарством. Разом з ним буде панувати чеснота, давна простота, відвага, невинність і мир. Ось вам моя ворожба!

І Ґалїо підпїс ся і попращав своїх приятелїв сими словами.

— Майте ся гаразд і любіть мене!

III.

Коли Нїколь Лянжелїє скінчив читати свою лєктуру, птиці, про які згадував Джіякомо Боні наповняли своїми приязними кличами самітне Форум.

Небо розтягало сїру заслону ночи над римськими руїнами; молоді лаврові дерева насаджені при Сьвятій дорозї підносили в розріджене повітрє свої галузки, чорні як старинні бронзи а узбіча Палитину закрашували ся лазурово.

— Лянжелїє, ви не видумали сего оповіданя, сказав М. Гобен, якого тяжко було ошукати. Про процес, який видав був Состем сьвятому Павлови перед трибуналєм Галїона, прокопзуля Ахаї, говорить ся в „Книзї Апостолів“.

Нїколь Лянжелїє не перечив тому ні троха.

— Воно стоїть там, сказав він, в XVIII. роздїлї від 12. до 17, вірша, я можу се вам прочитати, бо я зробив собі з того відпис на одній картцї свого монускрипту.

І він читав:

ві, Галліону же Антипату сущу во Ахаіи нападоша єдинодушно Юдеі на Павла і приведоша єго на судилище.

ґі, Глаґолюще, яко противу закону сей увіщеваєть человіци чтити Бога.

ді, Хотящу же Павлу отверсти уста, рече Ґалліон ко Юдеєм, аще убо неправда било би кая или дїло злоє о Юдеї, по слову послушал бих Вас.

єі, Аще ли же стязанія суть о словеса і о іменех і о законї Вашем, відите самі; Судія бо аз сим не хощу бити.

зі, І ізгна іх от судилища.

зі, Ємше же вси Юдеї Состена начальиики собора біяху пред судилищем: і не єдино о сих Ґалліону радїнїє бисть.

„Я не видумав нїчого, додав до того Лянжелїє. Про Аннея Мелю і його брата Ґалїона знаємо мало. Але річ певна, що вони належали до найінтелїґентнїйших людий свого часу. Коли Ахаю, провінцію, за часів Августа, сенаторську, за Тіберія, цїсарську, віддав Клявдій назад Сенатови, післано там Ґалїона яко проконзуля. Без сумнїву, він завдячував сей уряд свому братови Сенеці; а може радше його вибрали задля знаня грецької лїтератури і тому, що він був любим для тих атенських професорів, яких духа подивляли Римляни. Він був високо образований. Він написав дїло про природні річи і мабуть укладав трагедії. Всї ті твори загинули, хиба що, ще дещо з його річий найшло би ся в збірцї трагічних зворотів, які без достаточної причини приписуєть ся його братови фільозофови. Припускаю, що він був стоїк, і що про

богато річий думав так, як його славний брат. Се дуже правдоподібне. І хотяй я вкладав в його уста викінчені мови про чесноту, то я дуже вистерігав ся приписувати йому яку небудь науку. Тодїшні Римляни мішали погляди Єпікура з поглядами Зенона. І коли я приписував Ґалїонови отсей еклєктізм, я не дуже наражував ся на те, що помилю ся. Я представив його, як любого чоловіка. І певно він таким був. Сенека сказав про него, що нїхто не любить його лишень мало. Його доброта була загальна. Він всїма силами старав ся о почести.

„Противно, його брат Анней Меля, уникав їх. Що до того то маємо сьвідоцтво фільозофа Сенеки і Таціта. Коли Гельвія, мати трех Сенек, стратила свого мужа, то найславнїйший з її синів уложив для неї малу фільозофічну розвідку. В однім місци сего твору напоминає він її, щоб вона думала про се, що для удержаня її при житю, лишили ся їй дїти як Ґалїо і Меля, які хотяй і ріжнять ся характером, однак в рівній мірі гідні її любови.

— Глянь оком на моїх братів, так сказав він меньше-більше до неї. Як довго вони жиють, чи можеш нарікати на долю? Кождий з них старати ся буде лагодити твій біль своїми особливими чеснотами. Ґалїо дїйшов до почестий через свої здібности. Меля в своїй

мудрости погордив ними. Тїш ся повагою першого, спокійностю духа другого а любовію обох. Я знаю найгайнїйші почуваня моїх братів. Галїо старає ся о почести, щоб ними тебе прикрасити. Меля провадить спокійне і тихе житє, щоб тобі посьвятити ся.

„Таціт, який був ще дитиною за прінціпату Нерона, не знав Сенек. Він зібрав лишень те, що говорили про них за його часів. Він говорить, що хотяй Меля усував ся від почестий, то дїяло ся се наслїдком вирафінованої амбіції і тому, що він хотїв яко простий римський шляхтич рівняти ся що до поваги з конзулями. Потім, як він сам управляв своїми великими посїлостами в Бетиці, прибув Меля до Риму і дав ся іменувати управителем дібр Нерона. На основі того заключали, що він розумів ся на справах і його самого навіть посуджували. що віа не був так безінтересовний, за якого хотїв уходити. Се річ можлива. Сенеки, які залюбки відносили ся з погордою до богацтв, посїдали незмірімі маєтки і не одному трудно буде повірити прецептгорови Нерона, коли він посеред збитковних уряджень і садів представляєть ся вірним свому любому убожеству. Мимо того всї три сини Гельвії не посїдали звичайного духа. Меля мав від своєї жінки Атілї сина, поета Люкена. Здаєть ся, що талан Люкена піднїс блеск імени його

батька. Науки стояли тодї в великій почести, але вимову і поезію цїнено понад все иньше.

„Сенека, Меля, Люкен і Ґалїо погинули враз з співвиними Пізона. Сенека фільозоф був вже тодї старим. Таціт, який вправдї не був сьвідком його смерти, представляє нам сю подїю. Від него знаємо, що прецептор Нерона отворив собі жили в купели і що його молода жінка Павлїна хотїла подібною смертю вмерти враз з ним. На приказ Нерона перевязали їй згуби рук, які Павлїна казала собі отворити. Вона остала ся при житю, але задержала смертельну блїдість. Таціт оповідає, що малий Люкен під туртурами денунціював свою маму. Коли він дїйсно поповнив ту підлість, то передовсїм належалоби осудити жорстокість кар. Однак істнують причини, які не позволяють нам сему вірити. Бо хотяй Люкен під впливом мук дав собі видерти імена богато конспіраторів, то певно не вимовив імени Атілї, бо Атілю полишено в цїлковитім спокою, мимо того, що тодї слїпо вірили кождому доносови.

„По смерти Люкена Меля за хапчиво і за скоро уймив ся за спадщиною свого сина. Один приятель молодого поета, який без сумнїву дибав на сей спадок став обвиняти Мелю. Вмовлено, що батько був втоємничений в змову а навіть предложено сфалшований

лист Люкена. Коли Нерон прочитав той лист, приказав занести його Мелї. По приміру свого брата і тільки жертв Нерона, казав Меля отворити собі жили, притім передав визволенцям Цезаря велику суму грошій, щоб решту заховати для нещасливої Атілї. Ґалїо не пережив своїх обох братів; він зробив собі смерть.

„Так трагічно погинули ті милі, високообразовані люди. Я казав двом з них говорити в Коринті, себ-то Ґалїонови і Мелї. Меля подорожував богато, його син Люкен, ще яко дитина звиджував Атени в тім часї, коли Ґалїо був проконзулем в Ахаї. Я отже по всякій правдоподібности припускав, що Меля перебував тодї в Коринті у свого брата. Я уявив собі, що оба молоді Римляни шляхотського роду і фильозоф з Ареопагу товаришили проконзулеви. Тим не дозволив я собі на якусь особливу свободу, бо інтенданти, прокуратори, пропретори, проконзулї, яких висилав цїсар і сенат, щоб заряджували провінціями, все мали коло себе синів шляхотних родин, які хотїли під їх проводом познакомити ся з веденєм ріжних справ, і людий з таким тонким умом як мій Апольодор, а по більшій части були се визволенцї, які служили їм за секретарів. В кінци я припускав, що в той час, коли сьвятого Павла потягнено

перед римський суд проконзуля, його приятелї свобідно забавляли ся розмовою про ріжні справи, штуку, фільозофію, релїгію, полїтику і що з тих ріжнородних справ могла виглядати постоянно журба про будучність. І дійсно можна припускати, що вони того дня, як і кождого иньшого могли старати ся пізнати судьбу Риму і сьвіта. Галїо і Меля числять ся між найбільші і найсвобіднїйші інтелїгенції тої епохи. Склінність робити внески про обставини будучности на підставі теперішности і минувшини се звичайна ціха великих умів. У наймудрійших і найдосьвіднїйших людий, яких я знав, у Ренана і Бертельота запримітив я виразно тенденцію наслїпо кидати в часї розмови раціональні утопії і наукові пророцтва.

— Так отже, промовив Жезефен Леклєрк, бачимо перед собою найбільше образованого чоловіка свого часу, чоловіка добре ознакомленого з фільозофічними спекуляціями і досьвідченого в справах заряду, якого дух був так свобідний і так великий, як лишень міг бути дух Римлянина, бачимо Галїона, брата Сенеки, окрасу і сьвітило його віку. Він непокоїть ся будучностю, він старає ть ся пізнати сили, які порушають сьвітом, він глядає за судьбою цїсарства і богів. Втім через одинокий припадок він здибує ть ся з сьвятим

Павлом; будучність за якого він глядить переходить попри него, а він її не добачає, який примір сліпоти, яка перед неожиданим обявленєм находить на найсьвітліїйші уми і на найбільше проникливі інтелїґенції.

— Я прошу уважати, дорогі приятелї, відповів Нїколь Лянжелїє, що Галїонови не було легко розмовити ся з сьвятим Павлом. Як вони могли вимінювати ся своїми ідеями? Сьвятий Павло дуже лихо виражав ся і з великим трудом давав ся розуміти людям, які меньше-більше так само жили і думали як він. Він ще ніколи не звертав ся з словом до осьвіченого чоловіка.

„Він взагалї не мав наймєньшої вправи в дальшім развиваню якоїсь думки і в слїдженю думки свого співбесїдника. Він не знав нїчого про грецькі науки. Галїо, що привик був до розмов з осьвіченими людьми, все вправляв свій розум. Правда, він не знав приповідок Рабінів. Про щож могли би розмоляти тих двох людий?

„Певно, що не було неможливо для Жида розмовляти з Римлянином. Героди говорили мовою, яка подобала ся Тіберієви і Калїґулї. Флявій Йосиф і королева Береніке розмавляли так, що їх розмова була приємна для Тита, що збурив Єрусалим. Ми добре знаємо, що у антісемітів всегда були Жиди

в орнатах. Були се мехумети. Павло був набі. Сей запалений і упрямий Сирієць, який погорджував тими добрами, за якими гонили всї иньші люди, захланний убожества, лакомий обид і пониженя, якого всею розкошею були терпіня, міг проголошувати лишень свої палаючі і темні привиди, свою ненависть до житя і до краси, свій нерозумний гнїв і свою дику любов. Зрештою про що иньшого не міг говорити. Але справдї, я знаю одну тему, на яку він міг розмовляти з проконзулем Ахаї. Се Неро.

„Заледки чи в той час сьвятий Павло чув вже що про молодого сина Агріпіни, але якби він був довідав ся, що Неро призначений панувати над цїсарством, він сейчас зробивби ся його приклонником. Так воно стало ся пізнїйше. Так було єще і тодї, коли Неро отруїв був Брітанїка. Не тому, не мовби він похваляв братоубийство, але тому, що він мав безконечне поважанє перед властю. „Нехай кождий підлягає власти пануючих, писав він в своїх листах. Власть страшна для зла. Вона не страшна для добра. Не хочеш бояти ся начальства? Роби добре а дістанеш від него похвалу". Можливо, що Галїо бувби уважав ті погляди троха за поєдинчі і троха за плиткі; але все, бодай не бувби їх зовсїм легковажив. Але, коли була яка тема, на яку він не мавби найменьшої

охоти вести розмову з жидівським ткачем, то власне було се пановане над людьми і авторітет цїсаря. Єще раз, про що малоби розмовляти тих двох людий.

„Якби в нашім часї зійшов ся европейський урядник в Африцї, коли хочете, ґенерал-ґубернатор Судану для його Британського Величества, або наш ґубернатор Альжіру, з факіром або марабою, то їх розмова мусїлаби конечно ограничити ся на мало річий. Сьвятий Павло був тим для проконзуля, чим мараба для цівільного ґубернатора Альжіру. Я бачу, що розмова Ґалїона з сьвятим Павлом булаби за-дуже подібна до розмови ґенерала Десе з його дервішом. По битві під пірамідами в Горішнім Египтї ґенерал Десе на чолї тисяч двісти їздців гнав ся за мамелюками Мурад-бея. Коли він був в Ґірге, почув, що недалеко міста жиє старий дервіш, який у Арабів посїдав велику славу мудрого і побожного чоловіка. Десе був фільозофічного і людянного успособленя. Ґенерал був цїкавий пізнати чоловіка, якого свої так дуже шанували, казав отже прикликати дервіша до головної кватири. Тут приняв його з почестями і при помочи переводчика почав з ним розмовляти:

„— Чесний старче, Французи прийшли, щоби до Єгипту принести справедливість і свободу.

„— Я знав, що вони прийдуть, відповів дервіш.

„— Звідки ти се знав?

„— Через затьмінє сонця.

„— Як може затьмінє сонця познакомлювати тебе з рухами нашої армії.

„— Затьмінє сонця спричиняє ангел Гавриїл. Він ставить ся перед сонцем, щоб оповістити вірним те нещастє, яке їм грозить.

„— Чесний старче, ти не знаєш правдивої причини затьміня сонця, я тобі се поясню.

„І він бере олівець, кусник паперу і рисує фіґури:

„— Отже А то сонце, В то місяць, С земля і т. д.

„І коли він скінчив свої демострації сказав:

„— Ось бачиш се теория затьміня сонця.

„Дервіш пробурмотів кілька слів.

„— Що він сказав? спитав ґенерал переводчика.

„— Мій ґенерале, він говорить, що се ангел Гавриїл спричинює затьмінє сонця, коли ставить ся перед сонцем.

„— Але-ж се фанатик! скрикнув Десе.

„І він прогнав геть дервіша, даючи йому копняка в задницю.

Думаю, що розмова, яку провадивби сьвятий Павло з Ґалїоном, меньше-більше так само скінчалаби ся, як діяльог між дервішом а ґенералом Десе.

— А однак се правда, зауважав Жозефен Лєклярк, що між сьвятим апостолом Павлом а дервішом ґенерала Десе в кождім випадку заходить та ріжниця, що дервіш не накинув Европі своєї віри. І мусите признати, що високопочесний ґубернатор Судану для його Британського Величества на певно не зійшов ся з марабою, який надасть своє імя найбільшій церкві в Льондонї. Мусите признати, що наш цівільний ґубернатор Альжіру не стояв перед лицем основателя релїґії, яку коли-небудь визнавати буде і вірити буде більшість Французів. Ті урядники не бачили перед собою будучности в постати чоловіка. А преціньь проконзуль Ахої бачив ії.

— А мимо того, відповів Лянжелїє, се для Ґалїона не зменьшувало неможливости, щоб він міг довший час вести розмову з сьвятим Павлом на яку-небудь важнїйшу моральну або фільозофічну тему. Я цїлком певно знаю і без сумнїву ви також се знаєте, що коло V. віку христіянської ери вірили, що Сенека знав сьвятого Павла в Римі і подивляв науку апостола. Та байка могла розширити ся тільки підчас сумного затемненя

людського духа, яке наступило зараз по часах Таціта і Трояна. Щоб їй придбати віри, фальшівники документів, яких тоді було дуже богато між християнами, зладили переписку, про яку з високим признанєм виражаєть ся сьвятий Єронїм і сьвятий Августин. Коли се мають бути ті листи, які дійшли до нас під пазкою листів Павла і Сенеки, то певно ті отці або їх не читали, або були дуже мало критичні. Ті листи, то незручне дїло якогось християнина, який нїчого не знав про епоху Нерона і цїлком не був здібний до того, щоб наслїдувати стиль Сенеки. Чи потреба говорити, що доктори середних віків сильно вірили в правдивість оповідань і автентичність листів? Але гуманїстам Ренесансу не прийшло ся тяжко виказати неправдоподібність і сфалшованє тих видумок. Се не важне, що Йосиф де Местро принагідно розторочив те старе шматє враз з многими иньшими. Нїхто вже нинї на се не звертає уваги і від тепер находить ся воно лишень в гарних романах, писаних авторами повних духа і талану для сьвітових людий, як апостоли першої церкви много розмовляють з фільозофами і елєгантами цїсарського Риму і очарованому Петроніїю викладають красоти дуже молодого християнїзму. Діяльог Ґалїона, який ви що-йно

чули не такий приємний але зате більше правдивий.

— Я тому не перечу, відповів Жозефен Лєклєрк, я вірю, що особи того діяльоґу так думають і говорять, як вони дійсно мусїли думати і говорити і що вони посїдали ідеї свого часу. Се власне видаєть ся менї заслугою сего твору і як раз задля того на підставі сего твору я роблю висновки, так неначеб я опирав ся на історичнім тексті.

— Се можете сьміло робити, сказав Лянжелїє, я нїчого там не вложив, чого не мігби після правди доказати.

— Дуже добре, відповів Жозефен Лєклєрк; ми чули, як ґрецький фільозоф разом з кількома ученими Римлянами спільно глядїли за будучою судьбою їх вітчини, людськости, землї, як старали ся відкрити імя наслїдника Юпітера. Підчас тих тужливих глядань стає перед ними апостол нового бога а вони згорда його відсувають. Я думаю, що дивно як їм якраз в тім випадку забракло бистрого зору і що вони через власну вину стратили одиноку нагоду, де моглиби були довідати ся про те, що так дуже бажали пізнати.

— Ви уважаєте те за річ певну, дорогий приятелю, відповів Нїколь Лянжелїє, що якби Ґалїо був взяв ся лїпше до річи, то бувби

видобув від сьвятого Павла таємницю будучности. І дійсно так виглядає воно на перший погляд, який у многих таким і лишить ся. Ренан, який оповідає про сю незвичайну стрічу Ґалїона і сьвятого Павла, в тім маловаженю, оказанім проконзулем Жидови з Тарзу, який явив ся перед його трибуналом, о мало що не бачить познак ограниченого і поверховного ума. Він користаєть ся сею нагодою, щоб нарікати на лихоту фільозофії Римлян. „Як часами люди великого духа, пише він, мало бистроумні! Опісля показало ся, що справа сего незначного сектаря, була найважнїйшим явищем віку". Здаєть ся, що Ренан вірить, що проконзуль Ахої потребував лишень вислухати ткача, щоб сейчас пізнати духовий переворот, який приготовляв ся на сьвітї і щоб збагнути таємницю будучої людськости. І без сумнїву, на перший погляд вірить йому весь сьвіт. Але поки ту справу рішимо, пригляньмо ся їй троха близше; дивім ся чого очікував один а чого другий і стараймо ся пізнати, хто з них показав ся вкінци ліпшим пророком.

„По перше, Ґалїо думав, що молодий Неро буде цїсарем фільозофом, що він буде управляти державою після наук портику і що він принесе радість людському родови. Він помиляв ся, а причини його помилки аж

занадто ясні. Його брат Сенека був прецептором сина Агріпіни; його братанок, малий Люкен, жив в тїсних зносинах з молодим князем. Інтерес його родини і його власний інтерес вязав проконзуля з судьбою Нерона. Він вірив, що Неро буде знаменитим цїсарем, бо він собі того желав. Помилка походила радше зі слабости характеру як з браку розуму. Надто тодї був Неро дуже милим молодцем, а перші роки його прінціпату не могли завести надїй фільозофів. По друге, Ґалїо думав, що по усмиреню Партів запанує мир на сьвітї. Він помиляв ся, бо він не знав дїйсних розмірів землї. Він хибно думав, що orbis romanus розтягаєть ся на цїлий земський ґльоб, що замешканий сьвіт кінчить ся палаючими або ледовими побережами, ріками, горами, пісками, пустинями, до яких дійшли римські орли і що Германи і Парти мешкають на кінчинах сьвіта. Ми знаємо кілько то слїз і крови коштував цїсарства сей мильний погляд, який поділяли всї Римляни. По трете, Ґалїо уповаючи на пророчнї, вірив в вічність Риму. Він помиляв ся, коли його пророцтво возьмемо в вузкім і буквальнім значінню. Він не помиляв ся, коли згадаємо, що Рим, Рим Цезара і Трояна передав нам свої звичаї і свої закони і що модерна цівілїзація вийшла з цівілїзації римської. Се величне місце, де

ми тепер находимо ся, де з висоти Ростри і Курії рішала ся судьба сьвіта і виробляли ся ті форми, в яких єще нині жиють народи. Наша наука основуєть ся на грецькій науці, яку нам передав Рим. Поновне збудженє старинної думки, яке наступило в XV. віку в Італії, в XVI. в Франції і Нїмеччинї, дало в Європі почин до наук і штук. Прокопзуль Ахаї не помиляв ся. Рим не вмер, як довго він в нас жиє. По четверте, пригляньмо ся фільозофічним поглядам Ґаліона. Без сумнїву він не посїдав докладних відомостий з фізики і не всегда поясняв він з вистарчаючою докладностю природні явища. Він занимав ся метафізикою як Римлянин, значить ся, без витонченої быстроти. А передовсїм в фільозофії цїнив він її пожиток і віддавав ся головно моральним питанням. Коли я передавав його мови, то я анї не понижував анї не схлїблював йому. Я представив його рішучим і поміркованим, як доброго ученика Ціцерона. Ви чули, при помочи яких слабоньких аргументів старав ся він погодити науку стоїцизму з національною релїгією. Ми відчуваємо се, як він роздумуючи над природою богів, стараєть ся лишити ся добрим горожанином і чесним урядником. А вкінци він думає, він роздумує. Погляд, який він собі виробив про ті сили, які рядять сьвітом, що

до свого прінціпу раціональний і науковий і наслїдком того годить ся з тим поглядом, який ми собі самі виробили про тіїж річи. Він розумує не так добре як його приятель Грек Апольодор. Але він розумує не згірша професорів нашого університету, які учать независимої фільозофії і христіянського спіритуалїзму. Через свободу свого ума, через певність свого осуду він видаєть ся бути нашим сучасником. Розуміють ся, його думки йдуть в тім напрямї, в якім в той час ступав людський дух. Не можемо отже сказати, що він не пізнавав духової будучности людськости.

„Що дотичить сьвятого Павла, то він проповідував будучність, про се ніхто не сумніваєть ся. Однак, він думав, що власними очима побачить як кінчити ся буде сьвіт, і як гинути буде в огни все те, що істнує. Про сей пожар вселенної, який Ґалїо і стоїки відкладали на так далеку будучність, що мимо того приповідали вічність Цїсарства, про сей пожар думав Павло як про найблизшу будучність і приготовляв ся на сей великий день. Під тим зглядом він помиляв ся і ся помилка сама для себе більша, се признаєте самі, як всї помилки Ґалїона і його приятелїв. А ще більшої ваги набирає ся помилка, що Павло не опирав сеї надзвичайної віри

ані на жадних дослїдах, ані на жадних розумованях. Він не знав науки і маловажив її. Він виконував практики найнизшого рода чудотворства і многоязичія, він не посїдав нїякої культури.

„І дїйсно, проконзуль не міг нїчого довідати ся від сьвятого Павла, ні про будучність, ні про теперішність, ні про минувшість, нїчого крім імени. Якби він був знав, що Павло визнає релїгію Христа, то мимо того не довідав-би ся нїчого певнїйшого про будучність христіянізму, який за кілька лїт мав цїлком увільнити ся від ідей Павла і перших апостолів. Коли отже не задовільнимо ся лїтургічними текстами, які потратили свій первісний змисл, і чисто словними конструкціями теольогів, то покажеть ся, що сьвятий Павло меньше вірно представляв собі будучність як Галїо і можемо собі уявити, що якби апостол прийшов нинї до Риму то більше бувби здивований як проконзуль.

„В модернім Римі сьвятий Павло так само не пізнавби себе на кольоні Марка Авреля, як не пізнавби свого старого ворога Кайфаса на кольоні Трояна. Собор сьвятого Петра, станси Ватикану, блеск церков і папський помп разивби його осліплені очи. В Льондонї, Парижу, Женеві дармо шукавби він за приклонниками. Він не розумівби ані

католиків анї реформованих, які на випередки цитують його правдиві або підроблені листи. Так само не розумівби він тих, чий дух увільнив ся від всяких догм і котрі основують свій сьвітогляд на двох силах, які він найбільше маловажив і ненавидїв: на науцї і розумі. Якби він побачив, що син чоловічий не прийшов він роздерби свою одїж і голову посипавби попелом.

Іполїт Діфресн перервав йому:

— Без сумнїву, сказав він, сьвятий Павло почував-би ся в Римі або Парижи як сова на сонци. Він так само не мігби порозуміти ся з культурними Європейцями як Бедуїн з пустинї. Він не пізнавав-би себе в епископі і його не пізнавалиби. Якби він поступив до швайцарського пастора, який обїв ся його письм то перелякавби його примітивною грубостю свого христіянїзму. Се правда. Але подумайте, він був семітом, якому чужий лятинський спосіб думаня, ґенїй Германів і Саксонців, якому чужі ті раси, з яких походять ті теольоги, які насильно вложенєм фалшивого сенсу, протисенсу і нонсенсу найшли сенс в його сфалшованих листах. Ви ставите його посеред сьвіту, який не був його сьвітом, який нїколи не зможе бути його сьвітом і то безрозсудне представленє викликує сейчас множество фалшивих образів. Напри-

мір, якби ми побачили того номадуючого ткача в каритї кардинала, то певно сьміялибисьмо ся з виду, який мусїлиби представляти оба ті люди так противного характеру. Коли вже ви кажете воскресати сьвятому Павлови, то майте настільки почутя і поставте його посеред його раси, посеред його краю, посеред семітів Орієнту, які за двайцять віків не богато змінили ся, і котрі в Біблії і Талмудї бачать весь загал людського знаня. Поставте його посеред Жидів Дамаску або Єрусалиму. Попровадьте його до синагоги. Він без зачудованя буде слухати наук свого учителя Гамалїєля. Він буде диспутувати з рабінами, буде прясти козячу вовну, буде живити ся дактилями і пригорщею рижу, буде строго заховувати закон, вкінци буде старати ся його знищити. Він буде переслїдувати і буде пересліджуваний і з однаковим завзятєм буде катом і мучеником. Жиди синагоги будуть при його екскомунїкації трубіти в пастирський ріг і в чарку крови скапувати кропля по кроплї віск чорних сьвічок. Він не піддасть ся грози сеї церемонії і в повнім труду і в все непевнім житю окаже енергію неподатливого духа. Правдоподібно сим разом пізналоби його лишень мале число темних і нехарних Жидів. Однак все єще буде він Павлом і то цїлим Павлом.

— Се можливо, сказав Жозефен Лєклєрк. Але ви менї признасьте, що сьвятий Павло був одним з головних основателїв христіянїзму і що він міг подати Ґалїонови кілька цїнних пояснень про великий релїґійний рух, про який проконзуль не мав найменьшого понятя.

— Хто основує яку релїґію, той сам не знає, що робить, відповів Лянжелїє. Я можу те саме сказати про всїх тих, котрі дають почин великим людським інституціям, монашим законам, ассекурацийним товариствам, національним ґвардіям, банкам, трустам, синдикатам, академіям і консерваторіям, ґімнастичним кружкам, людовим кухням і викладам. Ті заведеня, звичайно, не відповідають довго замислам їх основателїв і часами буває таке, що вони розвивають ся в цїлком противнім напрямі. Все однак по довгих роках можна ще на них пізнати слїди їх первісного призначеня. А що до релїґій бодай тих народів, яких житє неспокійне і думка ворухлива, то вони відповідно до почувань і інтересів віруючих і їх сьвященників зміняють ся безнастанно і так основно, що по кількох роках нема в них нїчого з того духа, який їх сотворив. Боги зміняють ся більше як люди тому, що їх вигляд меньше усталений і тому, що вони довше тревають. Деякі

з них з віком стають ся лїпшими; иньші погіршують ся з лїтами. Не мине ще вік, а вже бога не можна пізнати. Бог христіян основнїйше зміняв ся, як який иньший бог. Без сумніву се стало ся наслїдком того, що він по порядку належав до дуже ріжнородних цівілїзацій і рас, до Лятинців, Греків, Варвар і до всїх тих націй, які потворили ся на руїнах римського цїсарства. Певно, що се далекий шлях від напнятого Апольона Дедаля до клясичного Апольона Бельведеру. Але ще дальший шлях від ефебського Христа катакомб до аскетичного Христа наших катедр. Ся особа христіянської мітольогії дивує нас числом і ріжнородностю своїх перемін. По повнім жару Христї сьвятого Павла наступає від II. віку Христос синоптиків, бідний, комунїстичний Жид, який майже сейчас з четвертим Євангелїєм стаєть ся певного рода молодим Александрійчиком, дуже слабим учеником гностиків. А пізнїйше, щоб згадати лишень про найславнїйших римських Христів, наступає Христос володар Григорія VII., кровожадний Христос сьвятого Домінїка, Христос начальник бандитів Юлія II., атеїстичний Христос мистець Льва X., безбарвний і неясний Христос Єзуїтів, Христос опікун фабрик, оборонець капіталу і противник соціялїзму, який процвитав за понтіфікату Льва

XIII., і який понує єще сегодня. Тих всїх Христів, які мають лишень імя спільне, не предвиджував сьвятий Павло. В дїйсности не знав він про них більше того, що Ґалїо про будучого бога.

— Ви заганяєте ся за далеко, сказав М. Ґобен, який під жадним зглядом не любив перебільшувань.

Джіякомо Боні, який почитав сьвяті книжки усїх народів, зауважав, що помилки Ґалїона, помилки римських фільозофів і істориків лежить в тім, що вони не знали сьвятих книг Жидів.

— Якби Римляни були лїпше очитані, сказав він, тодї не булиби відносили ся з тим неоправданим недовірєм до релїгії Ізраеля; і, як говорить ваш Ренан, можливо, що через дрібку доброї волї і лїпшого знаня в тих справах, які обходили всю людськість, можнаби було уникнути тих страшних непорозумінь. Не бракувало образованих Жидів, як Фільо, щоб пояснити Римлянам закон Мойсея, якби лишень вони були мали свобіднїйший дух і більше оправдане предчутє будучности. Римляни маловажили і бояли ся азіятицької думки. І коли вони слушно її бояли ся, то неслушно її маловажили. Се велика глупота маловажити те, чого чоловік боїть ся. І коли Ґалїо уважав сирийські

релїгії за каригідні видумки і за простацьку безбожність, то йому бракувало бистроти погляду.

— Яким чином могли згелєнїзовані Жиди познакомити Римлян з тим, чого вони самі не знали? спитав Лянжелїє. Яким способом міг так праведний і так мудрий але так ограничений Фільо обявити їм темну, безладну і плідну думку Ізраеля, коли він її сам не знав? Чого міг він научити Ґалїона про віру Жидів, як не самих літературних пїсенїтниць? Він викладавби йому, що наука Мойсея опираєть ся на фільозофії Плятона. В той час як і всегда культурні люди не мають жадного понятя про те, що дїєть ся в душі мас. Всегда буває так, що несьвідомі маси творять собі богів без відома учених.

„Одною з найнезвичайнійших і найважнійших подій в історії се здобутє сьвіта богом сирийського люду, се побіда Єгови над всїма богами Риму, Грецїї, Азії і Єгипту. Узглядняючи все те, то Ісус був лишень набі і послїдний пророк Ізраеля. Ми не знаємо анї його житя анї його смерти, бо евангелисти се не біографи. А моральні ідеї, які приписуєть ся його імени в дїйсности походять від маси осьвічених людий, які проповідували за часів Герода.

„Се, що називаємо тріюмфом христіянізму, єсть властиво тріюмфом юдаїзму і Ізраелеви припадає те незвичайне відвначенє, що він дав сьвітови бога. І треба признати, що Єгова під многими зглядами заслужив на се нечайне піднесенє. Коли він прийшов до власти, був найлїпшим з богів. З початку він був дуже лихим богом. Про него можна сказати так, як історики говорять про Августа, що він лагіднїв з лїтами. В часї, коли Ізраелїтяни осїли в обіцяній земли Єгова був тумановатий, дикий. неосьвічений, жорстокий і простак, який погано говорив, найдурнїйший і найтемнїйший з богів. Але під впливом пророків він цїлком а цїлком змінив ся. Він перестав бути консерватистом і формалїстом і навернув ся до мирних поглядів і до мрій про справедливість. Його нарід жив в нуждї. Він відчував глубоке милосердіє до всїх бідаків. І хотяй в грунтї річи був він добрим Жидом і добрим патріотом, то стоючи по сторонї революціонерів він самою конечностю став ся інтернаціональним. Він поклав себе на оборонцю понижених і утиснених. В нїм збудила ся одна з тих простих думок, якою зєднуєть ся собі весь сьвіт. Він предсказував загальне щастє, прихід добротливого і зсилаючого мир месію. Його пророк Ісая підлав йому на сю чудову тему слова повні

солодкої поезиї і любої лагідности: „Над усї гори дім Єгови вознесеть ся й підійметь ся понад горби. Тодї поспішать до него всї народи, пійдуть многі люди і скажуть: „Вий„демо на гору Єгови, в дом Бога Якового, „а він покаже нам свої дороги, і будемо хо„дити стежками його, бо з Сіону вийде за„кон і слово Єгови з Єрусалиму. І судити він „ме народи, й карати ме многих людий; і пе„реоблять мечі свої на леміші, а списи свої „на серпи, й не буде народ на народ меча „підіймати, тай не буде більше вчитись вою„вати. І вовк мешкати ме з ягнятем. Молодий „лев з вівцею лежати ме в купі а молодий „хлопчик пасти їх ме...“. В римськім цїсарстві працював бог Жидів, щоб позискати собі працюючі кляси і щоб спровадити соціяльну революцію. Він звертав ся до нещасливих. А в цїсарстві за часів Тиберія і Клявдія було більше нещасливих як щасливих. Було множество невільників. Один чоловік посїдав до десять тисяч невільників. Ті невільники жили по більшій части в великій нуждї. Ані Юпітер, ані Юно, ані Діоскури не уймали ся за ними. Вони не вносили скарг до лятинських богів. Се були боги їх панів. А коли прийшов з Юдеї бог, який слухав мольб понижених, понижені почитали його. Таким чином религія Ізраеля стала ся религією римського

сьвіта. Сего проконзулеви Ахаї не могли пояснити янї сьвятий Павло, анї Фільо, бо вони самі того докладно не бачили. Сего також не міг пізнати і Ґалїо. А однак він відчував, що пановане Юпітера наблизуєть ся до свого кінця і він приповідав прихід лїпшого бога. З любови до національної старини він шукав сего бога на греко - лятинськім Олїмпї; з аристократичних почувань вибрав він його з крови Юпітера. Задля того очікував він Геракля замість Єгови.

— Тим разом, сказав Жозефен Леклєрк, признасте, що Ґалїо помиляв ся.

— Меньше, чим ви думаєте, відповів усьміхаючи ся Лянжелїє. Єгова чи Геракль, се було без значіня. Подумайте лишень добре: син Алькмени не бувби рядив инакше сьвігом як отець Ісуса.

Хотяй він був Олїмпієць, то однак мусїв би зістати богом невільників і приняти релїгійного духа нових часів. Боги пристосовують ся докладно до почувань своїх приклонників; вони мають на се свої причини. А уважайте добре. Дух, який приготовив прихід боги Ізраеля до Риму не був виключно тільки духом поспільства, але також духом фільозофів. Тодї майже всї були стоїками і вірили в одного бога, для якого приготовляв ґрунт Плято і який не був звязаний жа-

дними вязами нї рідні, нї приязни з богами Греції і Риму, які носили людську стать.

Сей бог своєю вічностю подібний був до бога Жидів. Сенека і Епіктет, які його почитали перші здивувалиби ся сею подібностю, якби могли були зробити порівнянє. Мимо сего, вони самі богато причинили ся до того, що зміг був приняти ся строгий монотеїзм юдео-христіян. Без сумніву, се далекий шлях від стоїцької гордости до христіянської покори, але мораль Сенеки своєю тугою і маловаженєм природи приготовили евангелицьку мораль. Стоїки йшли в розріз з житєм і красою; сей розрив, який приписувано христіянїзмови, почав ся через фільозофів. Два віки пізнїйше, за часів Константина, будуть мати погани і христіяни ту саму мораль, ту саму фільозофію. Цїсар Юлїян, що привернув був наново стару релїгію цїсарства. яку знїс був Константин Апостат, уходив цїлком слушно, за противника Галилейця. І коли читаємо малі розправки Юлїяна, то дивуємо ся великому числови тих ідей, які сей ворог христіян мав спільно з христіянами. Він монотеїст як і вони; він вірить в заслуги за абстіненцію, піст і умертвлюванє як і вони; він погорджує тілесними розкошами і думає як і вони, що приподобаєть ся богам, коли буде держати ся здалека від жінок; вкінци

він підходить так близько до християнських поглядів, що він уважає себе за щасливого, коли має нехарну бороду і болото за нїхтями. Цїсар Юлїян мав майже таку саму мораль, що сьвятий Григорій з Націянц. Сеж цїлком природно і слушно. Зміна обичаїв і ідей не відбуваєть ся нечайно. Найбільші переміни соціяльного житя переходять непостережно і доперва здалека дадуть ся запримітити. Ті, котрі їх переживають не мають про се понятя. Христіянїзм не утвердив ся доти, доки до него не приноровив ся стан обичаїв і доки він сам не приноровив ся до стану обичаїв. Він доперва тодї міг заняти місце поганїзму, коли поганїзм став ся подібним до него, а він став ся подібний до поганїзму.

— Скажім, промовив Жезефен Лєклєрк, що анї сьятий Павло, анї Галїо не бачили будучности. Нїхто її не бачить. Чи не сказав один ваш приятель: „Будучність закрита навіть для тих, що ії творять".

— Наше знанє про те, що буде, відповів Лянжелїє, стоїть в певнім відношеню до нашого знаня про те, що є, і про те, що було. Науки пророчать. Чим яка наука більше точна, тим точнїйші пророцтва можна з неї висновувати. Одна математика вповнї точна і вона передає часть своєї точности наукам, які на ній основують ся. Таким чином можна

робити при помочи математичної астрономії або хемії певні предсказаня. Ви можите обчислити затьміня на мілїон лїт наперед без обави, щоб ваші обчисленя покизали ся невірними, як довго сонце, місяць і земля будуть находити ся в тих самих відношенях маси і віддаленя. Так само можите предвидїти, що ті відношеня змінять ся в дуже далекій будучности. Бо на підставі руху небесних тіл основуєть ся єще та ворожба, що звізда з срібними рогами не буде вічно ходити тою самою дорогою доокола нашої землї, лишень, що наслїдком безнастанного повторюваня причин, які в теперішности дїлають, вона мусїти ме змінити свого дорогу. Ви можете предсказувати, що сонце потемнїє і що воно сходити ме над нашим ледовим океаном лишень яко поморщена куля. Хиба, що за той час одержить воно нову поживу, а се дуже можлива річ, бо воно спосібне зїсти цїлї рої астероїдів, як павук мухи. А мимо того, ви можете предказувати, що воно таки погасне і що розсїяні фігури звізд точка за точкою гаснути муть в темнім просторі. Щож властиво значить загибіль звізди? Зникненє іскри. А навіть, якби погасли всї звізди неба так як зсихає зїлє на степу, то що се значить для вселенної, як довго нескінчено малі первні, з яких вони складають ся криють

в собі силу, яка творить і нищить сьвіти! Ви можите предказати єще загальнїйший конець сьвіта, конець атома, дісоціяцію послїдних елєментів матерії, можите предказати часи, коли протіль, ся безфоремна мраковина відновить своє безконечне пановане над руїною всїх річий. Але те все буде лишень хвилевим здержанєм віддиху Бога. Все пічнеть ся на ново.

„На ново повстануть сьвіти. Вони повстануть на те, щоб загинути. Житє і смерть слїдувати муть вічно по собі. В безконечности простору і часу здїйснять ся всї можливі комбінації, і ми знова здибаємо ся, і як тепер сидїти мемо на краю заваленого Форум. Але тому, що ми не будемо знати того, що то ми, то се не будемо ми.

М. Ґубен чистив шкла свого цвікра.

— Се не потїшаючі вигляди, сказав він.

— Чогож ви надієте ся, пане Ґубен, спитав Нїколь Лянжелїє, і чого потребуєте, щоб бути цїлком вдоволеним? Чи хочете задержати вічну сьвідомітть себе самого і сьвіта? Чому хочете вічно памятати те, що ви пан Ґубен? Я не можу сего затаїти: теперішний сьвіт, якого конець єще не так близький, здаєть ся, не може вас вдоволити під тим зглядом. Не числїть і на другі сьвіти, які, без сумнїву, будуть того самого роду. Однак мимо

того не тратьте всеї надії. Можливо, що по безконечнім наступстві сьвітів, ви знов повстанете пане Губен враз з сьвідомостю своїх попередних істнувань. Ренан сказав, що ми наражені на ту небезпечність, і що вона в кождім випадку, хотяй би не знати як пізно, не дасть на себе ждати. Наступство сьвітів буде тривати для нас не довше хвильки. Для померших нема часу.

— Чи знаєте, спитав Іполїт Діфресн, про астрономічні мрії Блянкі'ого? Коли старий Блянкі сидїв пійманий в Мон-Сен-Мішель, то крізь вікно, яке було майже замуроване, бачив лишень малу частину неба. Крім звізд не мав він иньших сусїдів. Наслїдком того він став ся астронамом і на основі одности матерії і законів, які нею рядять, збудував дивну теорію про ідентичність сьвітів. Я читав записки, які мали майже шістьдесять сторін, в яких він викладає, що форма і житє розвивають ся в однаковий спосіб в великім числї сьвітів. Після його думки, множество сонць, подібних дуже до нашого сонця, сьвітило, сьвітить і буде сьвітити планетам, які цїлком подібні до планет нашого систему. Є, були і в безконечности будуть Венери, Марси, Сатурни, Юпітери цїлком подібні до нашого Сатурна, до нашого Марса, до нашої Венус, і так само землї, цїлком подібні до

нашої землї. Ті землї видають докладно те саме, що видає наша земля, на них жиють ростини, зьвірята, люди, які вповні подібні до земських ростин, зьвірят, людий. Розвій житя там ідентичний з розвоєм житя на нашім ґльобі. Отже, думав старий вязень, є, було і буде в просторі сьвіта міріярди Гір сьв. Михайла, а на кождій з них сидить Блянкі.

— Ми не знаємо богато про сьвіти, яких сонця сьвітять над нашими ночами, відповів Лянжелїє. Однак ми знаємо, що хоч вони вправдї підлягають тим самим механічним і хемічним законам, то зате вони ріжнять ся між собою вимірами і формою і тим, що мнтерії, які спалюють ся на них не роздїлені між всїх після тих самих пропорцій. Ті ріжниці мусять спричинювати безконечну скількість иньших ріжниць, яких ми не всилї собі уявити. Один кремінь вистарчить, щоб змінити судьбу держави. А однак хто знає? Може пан Ґубен розмножений і розсіяний на міріярди сьвітів чистив, чистить і буде чистити в вічности і в безконечности скла свого цвікра.

Жозефен Лєклєрк не дозволив, щоб його приятелї віддавали ся далї астрономічним мріям, він сказав:

— Я думаю, як пан Ґубен, що все те булоби дуже непотїшаюче, якби воно не ле-

жало за далеко від нас, щоб могло нас обходити. Річ, яка нас живо інтересує, про яку ми цікаві дещо довідати ся, се судьба тих, які прийдуть на сей сьвіт зараз по нас.

Без сумніву, сказав Лянжелїє, наступство сьвітів наповняє нас пригноблюючим подивом. З більше братерським і більше приятельським чуством розглядалиб ми будучність цівілїзації і найблизшу судьбу подібних до нас. Чим близша будучність, тим більше вона нас дотикає. На нещастє моральні і полїтичні науки неточні і повні непевностий. Вони ще дуже мало знають про відбутий вже розвій людських еволюцій і не можуть научити нас чогось певного про розвій, який доперва має наступити. А що у них память невелика то і їх предчутє не велике. Се причиною, чому учені уми відчувають таку непобориму відразу до того, щоб робити досліди, яких безхосенність для них ясна і вони навіть не зважують ся признати ся до того, що вони цікавлять ся тою справою, бо вони не надіють ся, щоб та цікавість коли небудь була заспокоєна. Дехто дуже радби прослїдити, як виглядав би сьвіт, якби люди були мудрійші. Плято, Тома Морус, Кампанеля, Фенельон, Кабе, Поль Адам відбудовують свої власні міста на Атлянтідї, на Острові Утопістів, на Сонци, в Салєнтї, в Ікарії, на Малєзії і заво-

дять там абстрактний устрій. Иньші, як фільозоф Себастіян Мерсіє і соціольог-поета Вілїям Моріс втискають ся в далеку будучність. Але вони внесли там з собою і свою мораль. Вони відкрили нову Атлянтіду і гармонїйно будують там місто своїх мрій. Чи ще маю згадати Моріса Шпронка? Він показує нам французьку Републику, 230 лїт по її заложеню здобуту Мароканцями. Тим однак хоче він нас спонукати, щоб ми відступили правительственну власть консерватистам, бо після його осуду, вони одні зможуть відвернути се нещастє. Що знов тичить ся Каміля Моклєра, то він має більше довіря до будучої людськости і в будучности надїєть ся побідоносної оборони соціялїстичної Европи перед музулманською Азією. Данєль Галєвіі не боїть ся Мароканців, зате, слушнїйше, він боїть ся Москалїв. В своїй Histoire de quatre ans оповідає він про заложенє Сполучених Держав Европи в роцї 2001. Але передовсїм хоче він нам показати, що моральна рівновага народів не постійна і що здаєть ся нагла полекша в условинах егзистенції вистарчить, щоб над множеством людий нависли найгірші бичі і найбільше жорстокі нужди.

„Мало таких людий, які з самої цїкавости, без жадних моральних замислів і без оптимістичних плянів, старалиби ся пізнати

будучність. Я знаю лишень, що коли Г.=Г. Уельс занимав ся будучими часами, то відкрив для людськости будучність, якої він для неї, по всяким познакам, не бажав; бо запроваджене людоїдного пролєтаріяту і їдомої аристократії се дуже прикра розвязка соціяльвого питаня. А таку власне судьбу, Г.=Г. Уельс пророкує нашим послїдним потомкам. Всї иньші пророки, яких я знаю, ограничають ся до того, що будучим столїтям повіряють здїйснене своїх мрій. Вони не відкривають нам будучности, вони заклинають її.

„В дїйсности люди не можуть глядїти далеко наперед, щоб не набрати ся страху. Богато з них уважає таке гляданє не лишень за безпотрібне, але навіть за зле і власне ті, які найскорше вірять, що повинно ся глядїти за будучими річами, найбільше боять ся їх відслоненя. Без сумнїву, та боязнь має свої причини. Кожда мораль, кожда релїгія приносить обявленє що-до людського призначеня. Більшість людий боїть ся справджувати сї величні обявленя і відкривати порожність своїх надїй, без огляду на те чи вони признають ся до того, чи скривають се перед собою. Вони годять ся з думкую про такі обичаї, які дуже ріжнять ся від їх обичаїв, коли ті обичаї належать до минувшуни. Вони величають ся тодї поступом моралї. Але що їх

мораль, загалом беручи, стосуєть ся до їх обичаїв, або, що найменьше до того, на що вони зволять дивити ся, тому вони боять ся признати ся, що мораль, яка до їх часів безнастанно враз з обичаями зміняла ся, і після них єще буде зміняти ся і що будучі люди будуть мати цїлком иньше понятє про те що вільно а що не вільно. Лишень неохітно вони призналиби ся, що вони мають лишень минаючі чесноти і падаючих богів. І хотяй минувшість показує їм безнастанну зміну прав і обовязків, то вони уважали би себе за дураків, якби вони предвиджували, що будуча людськість сотворить иньші права, иньші обовязки і иньших богів. Вкінци вони боять ся стратити повагу в очах своїх сучасників, вразї якби вони признавали таку страшну неморальність як мораль будучности. Все те ставить нам перешкоди гляданю будуччини. Дивіть ся на Ґаліона і його приятелів; вони не поважилиби ся предвиджувати рівности кляс в супружестві, тим меньше знесеня рабства, погрому лєґіонів, упадку Цїсарства, кінця Риму, нї навіть смерти богів, в яких вони самі ледви чи вірили.

— Се можлива річ, сказав Жозефен Лєклєрк, але ходїм обідати.

І вони покинули Форум, яке наповняв місяць своєю спокійною ясностю і йшли людянними вулицями міста до скромної і знаної гостинниці при via Condotti.

IV.

Саля була тїсна і вибита задимленим папером, який походпв з часів понтіфікату Пія IX. Старі лїтографії висїли на стїнах. Там видно було пана де Кавур з його окулярами з шільдпату і з вистаючими рогами ковнїрця, львину твар Ґарібальдіого і страшенні вуса Віктор - Емануеля, клясичну збірку получених символів революції і державного авторітету, сьвідоцтво народного Ґенїя Італїйців, які стали ся славні своїми полученями, і у яких власне тепер, з тонким почутєм для полїтики і не без певної дози іронії, що ранку міняють ся запевненями доброго сусїдства громикидаючий папа і екскомунїкований король Риму. Плятеровані огрівачі і алябострові чарки стояли на магоневім буфетї. В домі видно було те маловаженє новости, яке видить ся в старих, знаних льокалях.

Там при фляшцї вина з Шіянті, при столї приокрашенім рожами пятьох приятелїв вели дальше свої фільозофічні міркованя.

— Се правда, промовив Нїколь Лянжеліє, що богато зазнає страху, коли їх зір загляне в безодню будучности. Зрештою се певна річ, що наше за недосконале знанє того, що що-й-но минуло, не дає нам можности докладно пізнати те, що саме тепер має наступити. Але вкінци тому, що минувшість людської суспільности по части нам знана то і її будучність, яко наслїдок і дїланє тої минувшини не може остати ся для нас цїлком закритою. Не єсть неможливим для нас слїдити за певними соціяльними обявами і на підставі обставин, серед яких вони відбувають ся, означити обставини, серед яких вови єще будуть відбувати ся. Коли ми бачимо, як починаєть ся певний ряд фактів, то можемо порівняти його з саме що-й-но укінченим рядовим наступством аналюгічних фактів і з перебігу того послїдного ряду заключати про подібний перебіг першого. На примір, коли собі ясно представими, що форми праці зміняють ся, що по невільництві наступило кріпацтво а по кріпацтві праця наємна, то мусимо приняти наступство дальшої, нової форми продукції ; коли приймемо за річ доказану, що промисловий капітал доперва від одного століття заняв місце малої ремісничої і селянської власности, то будемо приневолені шукати за формою, яка буде мусїла заняти місце капі-

талу ; коли пізнаємо, яким способом відбував ся розклад февдальних властий і обовязків, то можемо собі представити, як колись відбувати ся буде розклад тих средств продукції, які инї становлять приватну власність. Коли познакомимо ся з великими державними заводами теперішности, то можемо виробити собі деяке понятє про те, як колись устроєна буде соціялїстична продукція, і коли сим способом, в більшім числї випадків запитувати будемо теперішність і минувшість людського промислу, то хотяй без певности але з правдоподібностю будемо могли рішити, чи колєктивізм коли небудь здїйснить ся, не тому. що він справедливий, бо ми не маємо нїякої основи вірити в тріюмф справедливости, але тому, що він являєть ся конечним дїланєм теперішних відносин і фатальним наслїдком капіталїстичної еволюції.

Таким самим способом можемо прослїдити, чи будуча людськість буде воєвнича чи миролюбна.

— Я дуже бувби цїкавий побачити, як до того належить забирати ся, сказав Жозефен Лєклєрк. М. Губен похитав головою.

— Таке гляданє будуччини безкорисне. Вислїд знаємо наперед. Війна не зникне, як довго буде істнувати сьвїт.

— Се ще річ не доказана, відповів Лянжеліє, а огляд минувшини радше вказує на те, що війна не належить до істотних обставин соціяльного житя.

І підчас того, як Лянжеліє чекав на мінестру, яка все єще не приходила, розвивав дальше сей погляд і при тім не відходив цїлком від своєї звичайної скромности духа.

— Хотяй перші часи людського роду, говорив він, загинули для нас в непроглядній темноті, то певна річ, що люди не всегда були воєвничо настроєні. Такими вони не були підчас довгих віків пастирського житя. Яко пямятка по тім житю лишило ся лишень мале число слів, спільних всїм індоевропейським мовам, а котрі вказують на невинний спосіб житя. Маємо певну підставу думати, що ті спокійні пастирські віки тревали о много довше, як часи рільництва, промислу і торговлї, які наступили яко їх конечний наслїдок і між племенами і народами запровадили майже постійний, воєнний стан.

„Дуже часто старали ся люди зброєю добути майно, землю, жінки, невільників і худобу. Війну провадили з початку сами між собою. Потім лучили ся побідники з побідженими, закладали націю і від тепер провадили війну народи між собою. Кождий з тих народів старав ся забезпечити здобуті бо-

гацтва, або придбати нові і тому з сусїдними народами змагав ся о посїданє оборонних місць, де з висоти можна було легко панувати над дорогами, гірськими проволами, над бігом рік і побережем моря. Вкінци народи входили в союзи і заключали аліянси. Так творили ся чимраз більші групи людий, які місто того, щоб сварити ся о земські добра, волїли запровадити правильну їх виміну. Все росла спільність почувань і інтересів. Свого часу вірив Рим, що він ту рівність запровадив вже на цїлім сьвітї. Август думав, що він починає еру загального миру.

„Знаємо як та ілюзія поволи і жорстоко зістала знищена і які маси варвар затопили римський мир. Ті варвари осїли в Цїсарстві, на його руїнах поборювали себе через чотирнайцять віків і через ті різні позасновували свої кроваві вітчини. Таке було житє народів в середних віках.

„Тодї воєнний стан був одиноко можливий, одиноко мислимий. Всї сили суспільности були лишень на те з'організовані, щоб сей стан утримати.

„Коли за часів Ренесансу обнова духових спосібностий дала нагоду деяким незвичайним умам думати про лїпші відносини між народами, то в тім самім часї загорілість до відкрить і жажда знаня подали нову поживу

воєнним інстінктам. Відкритє Західних Індій, прослїдженє Африки, плавба по Тихім Океанї, все те придбало безконечні простори для хапчивих Европейців. Білі королївства йшли з собою на випередки в нищеню червоних, жовтих і чорних рас і через чотири столїтя дибали лишень на погибель трех великих частий сьвіта. І се називаєть ся модерна цівілїзація.

„В часї тих безнастанних рабунків і розбоїв пізнали Европейцї вимір і зовнїшні форми землї. Чим дальше поступали вони в тім пізнаню, тим більше розширяли ся також їх руйнуючі походи. Єще нинї стрічають ся білі з чорними або жовтими лишень на те, щоб їх підбити або змасакрувати. Народи, які називаємо варварами, знають нас лишень з наших злочинів.

„А те мореплавство, ті відкритя, до яких гнала нас дика жажда, ті дороги на земли і на морю отверті для наїзників, для вітрогонів, для мисливих на людий, для купців людий, ті екстермінацийні кольонїзації, ті брутальні змаганя, які все єще на ново приневолюють одну половину людськости нищити другу половину, все те фатальні обяви нового поступу цівілїзації і страшні средства, які приготовляють сьвітовий мир в неможливій єще до означеня будучности.

„А тодї цїла земля буде находити ся в такім станї, який мимо величезних ріжниць, буде подібний до стану, в якім находило ся римське цїсарство за Августа. Римський мир був дїлом підбоїв. Розуміють ся, що сьвітовий мир не буде запроваджений при помочи тих самих средств. Нї одна нинїшна держава не може присвоювати собі нїяких прав на гегемонію над землями і морями, які покривають, нарештї вже пізнану і вимірену земську кулю. І хотяй огнива, які починають вязати всю людськість а не лишень одну її частину як огнива полїгичної і мілїтарної власти, то мимо того вони не меньше дїйсні, а рівночасно вони більше гнучкі і більше тривкі, вони більше інтімні і безконечно ріжнородні, бо вони через фікції публичного житя сполучають ся з дїйсностями соціяльного житя.

„Більшаюча ріжнородність взаємин і виміни, конечна солїдарність грошевих і торговельних ринків, які надармо старають ся невдатними способами забезпечити свою независимість, скорий зріст інтернаціонального соціялїзму, все те повинно, чи скорше чи пізнїйше, скріпити союз народів усїх континентів. І хотяй імперіялїстичний дух великих держав і гордовита пиха узброєних націй здаєть ся готові перечити тій ворожбі і нищити ті надії, то мимо того видко, що модерний націо-

налїзм в дїйсности се лишень неясне змаганє до чимраз більше загальної сполуки всїх сил розуму і волї і що мрія про більшу Анґлїю, більшу Нїмеччину, більшу Америку не минучо провадить до думки про більшу людськість, до сполученя народів і рас в цїли спільного використаня богацтв землї...

Ту розмову перервав господар, який власними руками принїс паруючу зупу і тертий сир.

А Нїколь Лянжелїє при теплій і запашній парі зупи закінчив свої міркованя ось тими словами :

— Без сумнїву, будуть єще вийни. Дикі інстинкти в спілцї з природною захланностю, гордостю і голодом, які заколочували спокій сьвіта через так много віків і дальше будуть його заколочувати. Людські маси ще не найшли своєї рівноваги. Бистрота зору народів ще не вишколена добре, щоб через свободу і полекші виміни забезпечити загальне добро; ще не всюда став ся чоловік для чоловіка гідним поважаня ; ще не всї части людськости готові до того, щоб получити ся гармонїйно і щоб тим способом утворити клїтини і знарядя одного тїла. Навіть наймолодшим з нас не буде дане щастє бачити конець віку зброї. Однак ми відчуваємо вже ті лїпші часи, яких ми по правдї не будемо знати. Коли в бу-

дучність продовжати будемо ту криву лїнїю, яка вже почала ся, то зможемо означити повстанє численнїйших і доскональших союзів між всїма расами і всїма народами а також узагальненє і скріпленє почувань солїдарности між людьми, розумнїйшу організацію праці і заложенє Сполучених Держав сьвіта.

„Сьвітовий мир станеть ся колись дїйсностю, не тому, що люди лїпшими стануть (сего не можемо надїяти ся) але тому, що новий порядок річий, нова наука і нові господарські конечности приневолять їх до принятя того мирного стану, як перед тим ті самі обставини істнованя змушували їх до воєнного стану і в тім станї їх удержували.

— Пане Нїколь Лянжелїє, ось рожа опустила листок в вашу шклянку, сказав Джіякомо Боні. Се стало ся не без волї богів. Пиймо на щастє будучого мира сьвіта.

Жозефен Лєклєрк піднїс свою шклянку:

— Се вино Шіянті мусує легко і має пікантний смак. Пиймо на щастє мира, підчас коли Москалї і Японцї поборюють себе немилосерно в Манджуриї і в заливі Кореї.

— Ся війна, сказав Лянжелїє, означає велику годину в історії сьвіта. І щоб зрозуміти її значінє мусимо піти дватисячі лїт назад.

„Певно, що Римляни не мали понята про

величину сьвіта варварів, не мали найменьшого понятя про ті величезні збірники людий, які одного дня мали над ними розпукнути ся і їх затопити. Вони не догадували ся, що на сьвіті істнує иньший ще мир, побіч римського мира. А преціньь такий мир істнував і то о много старший і більше розлогий, а іменно хінський мир.

„Певно, що римські купці входили в зносини з купцями Серіка. Вони приносили сирий шовк на певне місце, яке лежало на півночи високорівні Паміру і називало ся Камінною Вежою. Там приходили купці Цїсарства. Відважнїйші латинські купці заходили аж до заливу Тонкін і дальше на побереже хінське аж до Ганг-Чан Фу або Ганої. Однак Римляни не думали, що Серіка людиїйша держа як їх, що вона більше богата і під зглядом рільництва і народного богацтва культурнїйша. Хінці однак зі своєї сторони знали про істнованє білих людий. Їх лїтописи згадують, що цїсар Ан-Тун, в якім пізнаємо Марка Аврелія Антонія, післав до них посольство, яке здаєть ся було лишень виправою моряків і купців. Однак Хінці не знали, що по одній сторонї земського гльобу, якого другу сторону покривав їх власний край, розширяла ся більше рухлива і більше розбійнича цівілїзація як їх, а рівночасно і більше плідна і безконечно

більше експанзивна: яко практичні рільники і огородники, яко зручні і совісні купці, жили вони щасливо завдяки своїм великим кредитовим спілкам. Вдоволені своєю витонченою наукою, своїм добірним дворянством, своєю так гуманною побожностю і своєю незмінною рівнодушностю без сумніву не були вони цікаві пізнати спосіб думаня і житя білих людий, які прибули з краю Цезаря. Можливо, що посли Ан-Туна видали ся їм трохи простаками і варварами.

„Обі великі цівілізації, жовта і біла, не знали ся аж до дня, коли Португальці не оплили рога Доброї Надії і не осіли в Макао, щоб там провадити торговлю. Христіянські купці і місії осіли в Хінах і допускали ся там всякого рода розбоїв і рабунків. Вправді Хінлї терпіли їх, бо були се люди, котрі привикли були до довготерпеливих праць і знущань, але при нагоді забивали їх з всїма тонкостями рафінованої жорстокости. Єзуїти спричиняли в Країні Осередка майже через три столїтя безнастанні заворушеня. Нинї привикли христіянські нації висилати разом або з'осібна в ту велику державу жовнірів, які привертають спокій р'бунком, насилуванєм жінок, нищенєм, розбоєм і підпалом і в коротких перестанках при помочи карабінів і армат переводять мирний перегляд краю.

Неузброєні Хінці не боронять ся або боронять ся лихо; з приємною легкостю можна їх масакрувати. Вони дворянські і церемоніяльні; однак роблять їм закид, що вони оказують дуже мало симпатії для Европейців. Ми нарікаємо на них подібно як нарікав пан Ді Шелї на свого горіля. А іменно пан Ді Шелї стрілом з карабіна забив в лїсї маму горіля. По смерти тримала вона єще сильно в руках свого малого. Він вирвав його у неї і в клїтці возив за собою по Африлї, щоб продати його в Европі. Але молоде звіря давало йому богато причини до нарікання. Воно було нетовариське; воно не хотїло їсти і помирало з голоду. „Я не був в силї направити його лихого характеру“ сказав пан Ді Шелї. Ми з такою самою слушностю нарікаємо на Хінців, з якою на свого горіля нарікав пан Ді Шелї.

„Коли в 1901. р. повстали були заворушеня в Пекінї, тодї армії пятьох великих держав під проводом нїмецького фельдмаршала звичайним способом привернули там порядок. Коли тих пять держав таким способом добули собі славу, підписали одну з тих безчисленних умов, якою вони гарантують ненарушимість тих Хін, яких провінциями вони подїлили ся.

„Росія з своєї сторони заняла Манджурію і замкнула Корею для японської тор-

говлї. Японїя, що в 1899. р. побила Хінців на водї і на суші а в 1901. р. брала участь в мировій акції держав, дивила ся з холодною злістю як до неї підкрадала ся ненажерта медведиця. І в часї того, як потвора лїниво посувала свою остру пику до нїпонського улія, тодї всї жовті пчоли покрили її нараз своїми палючими жалами.

„Се кольонїяльна війна“, сказав виразно один високий росийський урядник до мого приятеля Жоржа Бурдона. Але основним прінціпом кождої кольонїяльної війни те, що Европеєць сильнїйший від народу, якого поборює; без того нема нїякої кольонїяльної війни, се очевидне. В того рода війнї мусить Европеєць виступати з артелєрією а Азієць або Африканець має боронити ся стрілами, дручками, осаґами і томагавками. Він може навіть постарати ся о кілька старих стрільб з кремінями і о патронташі; се надає ще більшої слави кольонїзації. Але в жаднім випадку не сьміє він бути узброєним і вправленим на европейський лад. Його фльота може складати ся з джунк, пірог і човнів видовбаних в одностайнім пни дарева. А коли він закупить кораблї з европейских реед, то вони мусять бути не до ужитку. До Хінців, які приокрашують свої арсенали ґранатами з пор-

целяни, відносять ся єще правила кольонїяльної війни.

„Японцї вже вийшли з під того. Вони провадять війну після засад, яких навчили ся в Франції від ґенерала Бонналя. Під зглядом зброї і інтелїґенції вони стоять висше своїх противників. Вони бють ся лїпше нїж Европейцї, цїлком не зважають на осьвячені звичаї і через те поступають під певними зглядами проти народного права.

„Не дармо представляли їм поважні люди, як пан Едмонд Терї, що вони мусять бути побиті в імя висшого інтересу европейської торговлї, відповідно до загально признанїх господарських законів. На дармо жадав від них проконзуль Індо-Хін сам пан Думер, щоб вони в найблизшім часї дали ся рішучо погромити на водї і на суші. „Що за фінансова жура наляже на наші серця, казав сей великий чоловік, коли Безобразов і Алексєєв не будуть могли дальше тягнути мілїонових зисків з кореанських лїсів! Вони королї. Я був також король як вони і наші справи спільні. О Нїппонцї! Наслїдуйте, що-до лагідности бронзових людий, над якими я під Мелїне славнозвісно панував.“ Надармо поясняв їм доктор Шарль Ріше, що вони яко люди з вистаючими кістьми лиця і з недостаточно розвиненими мязами литок, будуть

мусїли втїкати перед москалями до лїсїв, бо Москалї брахікефалї а тим самим і найвисші цівілїзатори як се можна було бачити, коли вони топили в Амурі пять тисяч Хінців. „Подумайте, що ви посередні члени між малпами і людьми“ говорив до них обовязаним тоном професор Ріше, „якби ви побили Москалїв, тих фінсько-литовсько-угровських Словян то остаточно воно виглядалоби цїлком так само, якби вас побили малпи. Розумієте?“ Але вони не хотїли розуміти.

„Се, за що тепер Москалї мусять покутувати на морях Японії і в борбах в Манджурії, се не тільки їх власна захланна і брутальна полїтика на далекім Сході, се кольонїяльна полїтика цїлої Европи. Вони покутують не лишень за свої власні злочини, але за злочини уеего мілїтарного і купецького христіянства. Я тим не хочу казати, що на сьвітї панує справедливість. Але часом переживаєть ся дивну переміну річий; а сила, сей одиноκий єще судя людських дїл, робить деколи неожидані скоки. Ті переверти хитають рівновагою, яку ми уважали за сталу, а її іграшки, які майже нїколи не позбавлені укритих законів, принимають цїкавий оборот. Японцї перейшли Ялю і цїлковито побили Москалїв в Манджурії. Їх моряки елєгантно нищать европейску фльоту. Сейчас пізнаємо небез-

пеку, яка нам загрожує. Коли вона існує, то хто її сотворив? Преціньо не Японці шукали за Москалями. Се не жовті шукали за білими. Ми сьвідомі тепер жовтої небезпеки. Азіяти вже від давних лїт знають білу небезпеку. Рабунок Лїтної Палати, масакра в Пекінї, потопіль в Благовєщенску, подїл Хін. Чи се не дає причини до занепокоєня Хінців? І чи Японці мали почувати ся безпечними під канонами Порт-Артура? Ми сотворили білу небезпнку. А біла небезпека викликала жовту. Се огнива, які старинній Конечности, яка рядить сьвітом, дає вигляд божої Справедливости. Мусимо подивляти дивний провід сеї слїпої королевої людий і богів, коли бачимо, як Японїя, яка що-йно недавно так жорстоко поводила ся з Хінцями і Кореанцями, як Японїя ненагороджена співвинна в злочинах Европейців в Хінах нараз стаєть ся мстителькою Хін і надїєю жовтої раси.

„На перший погляд навіть не дасть ся порівняти жовтої небезпеки, якої так боять ся европейські національні економи, з білою небезпекою, яка повисла над Азією. Хінці не висилають місіонарів до Парижа, Берлїна, Ст. Петербурга, щоб христіяни учили Фунг-хуї, і щоб колотили в европейських справах. Ще не причалала до берегів заливу Кіберон, жадна хінська експедиція,

щоб від правительства Республики домагати ся екстеріторіяльности, то значить права, щоб в спорах між Европейцями і Хінцями рішав трибунал зложений з мандаринів. І не прибув адмірал Того враз з двайцятьма панцирниками, щоб бомбардованєм рееди в Брестї нести поміч японській торговли в Франції. Цьвіт французького націоналїзму, елїте наших тріблїонів не облягав посольства Хін і Японії в їх готелях при алєях Ґош і Марсо і маршалок Ояма не стягнув союзних армій далекого Сходу на бульвар de la Madeleine, щоб зажадати покараня неприязних для чужинців тріблїонів. Він не підпалив Версалю в імя висшої цівілїзації. І армії великих азійських держав єще не забрали з собою до Токіо і Пекінґу образів з Люврy і столового начиня з Елїзе.

„Нї! Сам пан Едмонд Тері признає, що жовті ще не так високо цівілїзовані, щоб могли з повною вірностю наслїдувати білих і він взагалї не бачить тої хвилї, в якій вони моглиби осягнути так високу моральну культуру. Як-жеж можуть вони посїдати наші чесноти? Вони-ж преціньне христіяни. Однак компетентні люди уважають жовту небезпеку за не меньше страшну, хоч вона єдино економічна. Японія і Хіни зорґанїзовані Японією загрожують нам на всїх сьвітових ринках та-

кою страшною, монструальною, незвичайною і поганою конкуренцією, що вже на саму згадку про се стає волосє дубом на головах національних економів. Тому Хінців і Японців мусить ся знищити. Се-ж не улягає найменьшому сумнївови. Але мусить ся виповісти війну і Сполученим Державам, щоб тамошні металюргічні заводи не продавали зелїза і сталї по низших цінах, ніж се можуть видержати наші меньше добре зорганізовані фабрики.

„Скажім вже раз правду. Перестаньмо на хвильку собі схлїбляти. Стара Европа і нова Европа (се правдиве імя Америки) запровадили економічну війну. Кожда нація провадить промислову війну з другою нацією. Всюди ворожо зброїть ся продукція проти продукції. Нїяково приходить ся нам нарікати на се, що на неупорядкованім ринку появляють ся нові конкуруючі і заколочуючі лад продукти. На що здадуть ся нарікання? Ми-ж признаємо лишень права сильнїйшого. Коли Токіо окажеть ся слабшим, то неслушність буде по її сторонї і ми дамо се йому відчути; а коли він буде сильнїйшим, то він буде мати слушність і ми не зробимо йому найменьшого закиду. Який нарід на сьвітї має право говорити в імени справедливости?

„Ми научили Японців устрою капіталїстичного і війни. Вони лякають нас, бо вони стають ся подібними до нас. І дійсно се страшна річ. Вони боронять ся від Европейців европейського зброєю. Їх генерали, офіцири маринарки, що учили ся в Англії, Франції і Нїмеччинї, приносять честь своїм учителям. Де-хто з них відбув курси в наших фахових школах. Великі князї, які бояли ся, що з наших після їх смаку занадто демократичних мілїтарних інституцій нїчого доброго не вийде, можуть бути спокійні.

„Не знаю який вислїд буде мати війна. Росийська держава протиставить методичній енергії Японців свою неозначену силу, яку здавлює лишень нужденність її правительства, яку ослаблює несовістність девастацийної адмінїстрації, і яку веде в погибіль нездарність мілїтарного начальства. Росийська держава показала вже своє безсилє і свою глибоку дезорганїзацію. Але її грошеві жерела, які наповнюють її богаті вірителї, майже не вичерпані. Противно, її неприятель находить поміч лишень в тяжких і гнетучих позичках, які готові понищити його побіди. Бо вправдї Англїя і Америка хоче йому помочи, щоб він ослабив Росію, але щоб при тім сам не став ся могучим і небезпечним. Заледви чи можна предвидїти, хто вкінци по-

бідить. Але коли Японець учить білих пошанівку для жовтих, то тим робить для справи цілої людськости велику прислугу і без своєї відомости, а без сумніву і проти свого бажаня працює над мирною організацією сьвіта.

— Що ви хочете тим сказати? спитав М. Губен і піднїс ніс знад свого тареля, який був повний смачного fritto.

— Боять ся—говорив далї Нїволь Лянжелїє, що скріплена Японїя виховає Хіни; що вона навчить їх боронити ся і тягнути користи з своїх богацтв. Боять ся, що вона зробить з Хін могучу державу. Сего не повинно ся бояти ся, а противно желати для загальної справи. Могучі держави сприяють згоді і підносять богацтва сьвіта; народи слабі, як Хіни і Турція, становлять вічне жерело заворушень і небезбек. Але ми за скоро боїмо ся або надіємо ся. Навіть побідоносній Японії не так скоро вдасть ся зорганізувати стару жовту державу. Се забере много часу, поки Хіни навчать ся, що Хіни істнують. Бо того Хіни єще не знають, і як довго вони сего не будуть знати, так довго не буде Хін. Нарід істнує лишень сьвідомостю, яку має про своє істнованє. Єсть триста пядесять міліонів Хінців; але вони сего не знають. Як довго вони не почислили ся, так довго вони не числять ся. Вони не істнують, навіть числом ні. „По-

числитись!“ Се перший розказ, який дає своїм людям підофіцир, що їх учить. І тим самим учить він їх перших основ суспільности. А преціньтриста пядесять мілїонів людий потребує богато часу, щоб почистити ся. В кождім разї Уляр, який становить виняток між Европейцями тому, що він думає, що з Хінцями треба поводити ся по людськи і справедливо, повідомляє, що ві всїх провінціях величезної держави дається ся добачувати великий національний рух.

— Навіть тодї, промовив Жозефен Лєклєрк, тоді, якби побідоносна Японїя збудила у Монголів, Хінців і Тибетанців їх власну сьвідомість і у Европейців привернула пошанованє до них, чи більше запевнений бувби тодї сьвітовий мир і чи жажда підбоїв націй булаб тодї більше поздержлива? Чи не лишаєть тодї для них єще негерська раса до нищеня? Який чорний нарід научить білих і жовтих пошанівку для чорних?

— На се відповів Нїколь Лянжелїє.

— Хто може означити границї, на яких задержить ся одна з людських рас? Чорні не топнїють так, як червоні при стрічі з Европейцями. Який пророк може предказати двіста мілїонам африканських чорних, що їх наслїдники нїколи не будуть в богацтві і спокою панувати над озерами і великими ріка-

ми? І білі люди перебули часи печер і палевих будівель. Тодї були вони дикі ї нагі. Вони сушили свої прості горшки на сонци. Їх начальники вели провід в варварських танцях. Вони не мали иньшої науки, крім своїх чародїйств. Від того часу вони побудували Пантеон, видумали геометрію, піддали законам гармонії вирази своїх думок і порушеня свого тїла.

„Чи можете до Негрів Африки сказати: вічно будете себе взаїмно масакрувати і мучити себе відражаючими і безглуздими турторами; всегда буде король Ґлєглє в релїгійнім заслїпленю кидати з висоти своєї хати коші наповнені повязаними до купи невільниками; всегда будете з розкошію пожирати мясо трупів ваших старих родичів, яке вже розложило ся; всегда будуть дослїдники вас стріляти і вудити вас в ваших хатах; все буде відважний христіянський жовнїр в сей спосіб забавляти ся, що буде на кусні краяти ваші жінки; все буде простакуватий моряк, що приходить з сторін мрачного моря розбивати копняками животи ваших малих дїтий, щоб сим способом знова виправити собі ноги. Чи можете на певно приповідувати третині людського роду вічну ганьбу.

„Я не знаю, чи — як се в 1840. р. пророкував Мрс Беехер Стове — не пробудить

ся в Африці житє з такою величавостю і розкішностю, якої не бачити зимним расам Заходу і чи не зацвите там мистецтво в блискучих і нових формах. Чорні мають незвичайне почутє для музики. Можливо, що витворить ся розкішна штука негерського танцю і сьпіву. Тимчасом Негри Держав Полудня скоро поступають в капіталїстичній цівілїзації. Пан Жан Фіно виказав нам се недавно.

„Перед пядесять роками всї вони разом не посїдали навіть сто гектарів землї. Нинї їх посїлости представляють вартість більше як чотири мілїярди франків. Вони були анальфабетами. Нинї вже пядесять на сто знає читати і писати. Істнують вже чорні писателї повістий, чорні поети, чорні національ-економи, чорні філянтропи.

„Особливо інтелїґентні і сильні мішанцї, які походять з пана і невільника. Барвні люди рінночасно хитрі і дикі, наївні і обчислюючі будуть звільна-поволи (так сказав менї один з них) витягати користи зі свого більшого числа і одного гарного дня запанують над никлою расою креолїв, яка так часто з безглуздою жорстокостю устроювала погроми чорних. Може вже і народив ся геніяльний Мулят, який на дїтях білих пімстить їх батьками пролиту кров злїнчованих Негрів.

Тимчасом М. Ґубен наложив на своє око свій сильний цвікер.

— Коли Японці побідять, сказав він, то відберуть нам Індо-Хіни.

— Тим зроблять вони нам високу прислугу, відповів Лянжеліє. Кольонії се нужда народів.

М. Ґубен відповів на се лишень обуреною мовчанкою.

— Я не можу вас слухати, як ви так говорите, скрикнув Жозефен Лєклєрк. Миж потребуємо людий, які відбиралиби наші продукти і теріторий для поширеня нашого промислу і нашої торговлї. Куда ви заганяєте ся Лянжеліє. Істнує-ж преціпь лишень одна полїтика в Европі, в Америаї в цїлім сьвітї: а іменно кольонїяльна полїтика.

Нїколь Ляжеліє відповів спокійно.

— Кольонїяльна полїтика се найновійша форма варварства, або, коли вам се лїпше подобаєть ся се границї цівілїзації. Я не роблю ріжниці між тими двома виразами; вони однозначні. Те, що люди зовуть цівілїзацією, се теперішний стан обичаїв, а те, що вони завуть варварством, се давнїйший стан. І нинїшні обичаї будуть називати ся варварськими, коли будуть належати до минувшини. Я охітно признаю, що се лежить в наших обичаях і в нашій морали, що сильнїйші на-

роди нищать слабших. Се основа права народів і основи кольонїяльних акцій.

„Але се ще питанє, чи забиранє далеких країв все становить добрий інтерес для нації. Воно так не виглядає. Що зробив Мексик або Перу для Іспанії? Бразилїя для Португалії? Батавія для Голяндії? Істнують ріжні роди кольоній. Такі, які принимають нещасливих Европейців на свої неуправлені і пусті землї. Ті кольонії вірні, як довго убогі, але вони відривають ся від метрополїй, скоро тільки збогатїють. Потім істнують незамешкані кольонії, з відтам однак береть ся сирі матерії і висилаєть ся туда готові товари. Очевидно, що ті кольонії не збогачують тих, що над ними панають, лишень тих, що там ведуть торговлю. По більшій части ті кольонії не варті того, що коштують. А надто вони кождої хвилї виставляють метрополію на мілїтарні небезпеки.

М. Губен перервав:

— А Англїя?

— Англїя становить не так нарід, як радше расу. Вітчиною Англьо-Саксів лишень море. І та Англїя, яку задля її великих посілостий уважаєть ся богатою, завдячує своє богацтво лишень своїй торговлї. Не її кольоніям треба заздростити, її купцям треба заздрости, бо вони творцї її добробутя. Чи ду-

маєте, що напримір Трансваль то для неї добрий інтерес? Розумієть ся однак, що в нинїшних відносинах, які тепер панують на сьвітї, мусять народи, які родять богато дїтий і витворюють богато товарів, шукати в дальших сторонах просторів і ринків і запевнити собі їх посїданє хитростю або насильством. Але ми! Але наш нарід, який держить ся хати, який стараєть ся мати лишень тільки дїтий, кілько зможе легко виживити рідна земля, який мірно продукує і не так радо удаєть ся в далеку, богату в пригоди, дорогу; але Франція, яка заледви опускає свій рідний город, нащо-ж їй кольонїй; справедливий Боже! що вона з ними пічне? що вони їй принесуть? Вона обильно пожертвувала людий і гроша на те, щоб її кольонії в Конґо, Кохінхіна, Аннам, Тонкін, Ґуяна, на Мадаґаскарі купували вовняні сукна в Манчеретер, зброю в Бірмінґам і в Лїтіх, горівку в Данцігу а скринї вина Бордо в Гамбурґу. Вона сїмдесять лїт рабувала, полювала і гонила Арабів, щоб Альжір залюднити Італїйцями і Гішпанами.

„Іронїя тих вислїдів досить жорстока і непонятно як може творити ся на нашу шкоду ся держава десять і одинайцять разів обширнїйша нїж сама Франція. Однак треба знати, що хотяй се не приносить нїякої користи французькому народови, коли він по-

сїдає край в Африцї і Азії, то однак начальники його правительства мають в тім численні користи, коли здобувають для него посїлости. Тим позискують вони для себе маринарку і армію, які підчас кольонїяльних виправ, окрім слави, що побідили ворога, заслугують собі ще на висші степені, пенсиї і почесні хрести. Вони зєднують собі духовенство, бо вони отвирають нові дороги для Пропаганди і католицьким місіям придїлюють території. Вони справляють приємність реедам, корабельним будівничим і військовим доставцям, бо дають їм множество припоручень. Вони витворюють собї в краю велику клієнтелю тим, що вони признають богато величезних просторів землї на плянтації. А що для них найцїннїйше то те, що вони для своєї більшости позискують всїх ґешефтярів і всїх покутних, маклєрів парляменту. Вкінци вони тим способом схлїбляють і товпі, яка гордить ся тим, що посїдає жовту або чорну державу, що каже Нїмеччинї і Англії блїднути з заздрости. Вони мають славу добрих горожан, патріотів і великих мужів держави. І коли вони наражають ся на те, що, як Феррі, можуть упасти жертвою мілїтарної невдачі, то вони мимо того радо се роблять, бо вони переконані, що найнещасливійша загранична експедиція їм менше приспорить труду і наразить

їх на меншу небезпеку ніж найпожиточнійша соціяльна реформа.

„Ви розумієте тепер, як воно ведеть ся, що ми часами мали імперіялїстичних мінїстрів, які перли на те, щоб побільшити наші кольонїяльні посїлости. І ми мусимо уважати себе за щасливих і мусимо славити поздержаність наших правителїв, бо вони могли обдарувати нас ще більшим числом кольонїй.

„Але ще вся небезпека не усунена, нам грозить єще вісїмдесятьлїтна війна в Мароко. Чи кольонїяльне божевіллє нїколи не скінчить ся?

„Я добре знаю, що народи нерозумні. І годї було-би зрозуміти у них розумність, коли знаємо, з яких елєментів вони складають ся. Але часто їх інстінкт перестерігає їх перед тим, що для них шкідливе. Вони часом здібні до веденя дослїдів. З часом вони осягають болючий досьвід з своїх похибок і з своїх блудів. Вони колись переконають ся, що кольонїї становлять для них жерело небезпек і причину руїни. По торговельнім варварстві наступить торговельна цівілїзація; по насильнім наїздї, наїзд мирний. Ті погляди втискають ся вже сегодня до парлямєнтів. Вони колись возьмуть перевагу, не тому що люди стануть ся більше безкорисними, лишень то-

му, що вони лїпше пізнавати муть свою користь.

„Велику вартість людскости становить сам чоловік. Щоб надати вартости земській кули, мусить ся надати перше вартість чоловікови. Щоб експльостувати землю, рудники, води, коротко, щоб експльоатувати всї матерії і сили нашої планети, потреба чоловіка, цїлого чоловіка, потреба людскости, цїлої людськости. До повної експльоатації землї потреба спільної працї білих, жовтих і чорних людий. Коли ми одну часть людскости укорочуємо, зменьшуємо і ослаблюємо, одним сливом кольонїзуємо, тодї дїлаємо проти свого власного інтересу. Наш зиск, коли чорні і жовті стануть ся могучими, більшими і богатими. Наш успіх, наше богацтво зависить від їх успіху, від їх богацтва. Чим більше вони будуть витворювати, тим більше будуть споживати. Чим більше користий будуть вони мати від нас, тим більше користий будемо ми мати від них. Чим обильнїйше будуть вони уживати нашої працї, тим обильнїйше будемо ми уживати їх працї.

„Коли слїдити мемо за рухами, які ворушать людскостю, то можливо, що найдемо познаки на те, що часи насильства зближають ся до свого кінця. Війна, яка давнїйше панувала постоянно між народами, тепер ли-

шень хвилево треває і часи миру тревають о много довше як часи війни. Наш край дає нагоду до інтересного досліду. Французи творять в історії війн народів своєрідний образ. Коли иньші народи все вели війну лишень задля власної користи або з конечности, то Французи бороли ся для приємности. Варта зазначити, що у наших земляків змінив ся ґуст. Перед трийцятьма роками писав Ренан: „Хто знає Францію в її цїлости і в її провінціональних ріжнородностях, той скоро запримітить, що рух, який від половини віку панує в краю, в високім степени миролюбний". Се факт, який ствердило много дослїдників, що в 1870. р. Франція не мала найменьшої охоти брати за оружіє і що виповідженє війни викликало велике замішанє. Певна річ, що нині мало Французів думає вирушати на війну і цїлий сьвіт вдоволений думкою, що армія істнує на те, щоб недопустити до війни. Я наведу примір, один з тисячу, на доказ того стану духа. Коли пана Рібо, депутата і бувшого міністра, запрошено на патріотичне сьвято, то він звинив ся вимовним листом. Вже при самім слові розороженя морщить пан Рібо своє чоло. Він оказує велику прихильність воєнним прапорам і канонам, як се і личить бувшому міністрови заграничних справ. В своїм листї означає він, яко народну небезпеку, миро-

любні ідеї, які розширяють соціялїсти. Він добачує в них уступки, яких він не може стерпіти. Не тому, що він воєвничого настрою. І він також бажає миру, але миру так величавого, так могучого, так блискучого і так гордого, як війна. Між паном Рібо а Жоре ходить лишень ще о рід і спосіб. Вони оба приятелї миру. Жоре любить звичайний мир, пан Рібо величавий мир. От і все. Ще виразнїйше і певнїйше нїж соціяльна демократія, яка вдоволяєть ся миром в блюзї і пальто, вказують почуваня горожан, які бажають миру приокрашеного мілїтарними почесними знаками і окритого божками слави, на постоянний упадок жажд пімсти і підбоїв, бо вони схоплюють мілїтарний інстинкт в тім моментї, коли він вироджуєть ся і стаєть ся миролюбним.

„Франція приходить поволи до повної сьвідомости своєї могучости, а їменно інтелєктуальної могучости; вона сьвідома своєї місії, яка полягає на тім, щоб сїяти ідеї і панувати в країнї думок. Вона скоро пізнасть, що її власна, кріпко основана і тревала сила лежить в її мовцях, її фільозофах, її письменниках і мудрцях. Так само вона буде мусїла колись пізнати, що чисельна сила, по тільки разовім заводї, на всегда для неї страчена, і що настав для неї час, коли вона ограни-

чити ся має на славу, яку запевняє їй пановане духа і ужиток розуму.

Жан Боаліїй хитав головою.

— Ви хочете, сказав він, щоб Франція учила народи згоди і миру. Чи ви певні, що будуть її слухати і за нею слїдувати? Чи її власний супокій запевнений? Чи не потребує вона обавляти ся погроз зо внї, чи не потребує зважати на небезпеки, чувати над своїм забезпеченєм, журити ся своєю обороною? Одна ластівка то ще не весна; одна нація не робить миру сьвіта. Чи се певна річ, що Нїмеччина лише на те удержує свої армії, щоб ве вести війни? Її соціял-демократи хотять миру. Але вони не пани, а їх посли не мають в парлямснтї того впливу, який їм повинноби запоручити велике число їх виборців. І чи думаєте, що Росія, яка заледви вступила в промисловий період, в недовзї пічне мирний період? Чи думаєте, що вона по заколоченю спокою в Азії не заколотить його в Европі?

„Але припустїм, що Европа станеть ся миролюбною, чи не бачете, що Америка стаєть ся воєвничою? Від часу пониженя Куби до ряду вазальних републик, від часу анексий Гаваю, Порторіка і Філїпін американська Унїя без сумнїву набирає охоти до підбоїв. Янкесівський публїціст Штід сказав при грімких оплесках всїх Сполучених Держав: „Надхо-

дить американїзація сьвіта." А пан Русвельт мріє про те, щоб вбити зоряний прапор над Полуднем Африки, над Австралїєю і східними Індїями. Пан Русвельт імперяліст і хоче, щоб Америка стала ся панею сьвіта. Такби сказати, він думає про цїсарство Августа. На своє нещастє читав він Тита-Лївія. Підбої Римлян не дають йому спати. Чи ви читали його мови? Вони воєвничі. „Мої приятелї, боріть ся, говорить пан Русвельт, боріть ся всею силою. Лишень побої на щось придатні. Нате жиємо на земли, щоб нищити один другого. Ті, що вам говорять що-иньше, се неморальні люди. Не вірте людям, які думають. Думанє нїжить. Се французька хороба. Римляни здобули сьвіт. Вони його стратили. Ми модерні Римляни". І сї вимовні слова піддержує воєнна фльота, яка в недовзї займе друге місце в сьвітї і воєнний буджет в висотї півтора мілїярдів франків.

„Янкеси говорять, що за чотири роки вони підуть війною на Нїмеччину. Коли маємо сему вірити, то мусять вони наперед нам сказати, де вони задумують стрінути ся з неприятелем. А мимо всего та глупота дає богато до думаня. Що Росія, слуга своєго царя, і Нїмеччина яко февдальна держава удержують армії для воєнних цїлий, то можна се пояснити собі яко стару привичку і яко по-

зісталість по дикій минувшині. Але, що нова демократія як Сполучені Держави Америки, спілка гешефтярів, купа переселенців всіх країв, без спільности раси, традицій, спогадів, в розпучливій погони за доляром, нараз займає ся пламенною жаждою, щоб кидати торпедами о боки панцирників і казати експльодувати мінам посеред неприятельських рядів, се доказ на те, що дика борба о продукцію експльоатацію богацтв удержує ще далї ужиток і уподобанє до брутальної сили, що промислове насильство родить мілїтарне насильство і що ривалїзація в торговлї між народами розпалює ненависть, яку може гасити лишень кров. Пристрасть кольоніяльна, про яку ви що-йно говорили, се лишень одна з тисячних форм тої конкуренції, яку так дуже вихваляють наші економісти. Як февдальна так і капіталїстична держава се воєнні держави. Власне почала ся ера великих воєн о промислове пановане. Під нинїшним панованєм націоналїстичної продукції будуть канони установляти тарифи, означувати цла, отвирати і замикати торговельні ринки. Нема поки-що сильного регулятора для торговлї і промислу. Цїлковите знищенє се фатальний результат економічних відносин, в яких нинї находить ся цивілїзований сьвіт.

Ґорґонцоля і Стракіно розширяли приємний запах над столом. Кельнер внїс воскові сьвічки з зелїзними дротами, щоб запалити довгі цигара з соломкою, які так люблять Італїйцї.

Іполїт Діфресн, який здавало ся від якогось часу був чим иньшим занятий, сказав тихим голосом і певного рода гордовитою скромностю:

— Панове, наш приятель Лянжелїє сказав що-й-но, що богато людий боїть ся стратити на чести в очах своїх сучасників, якби признали ся до тої страшної неморальности, яка станеть ся моралею будучности. Я не подїляю сеї боязни і написав мале оповіданє, яке здаєть ся не має иньшої заслуги понад те, що воно показує, як спокійно глядить в будучність мій дух. Принагідно буду просити вас о дозвіл вам його прочитати.

— Читайте його зараз, сказав Бонї, запалюючи своє цїґаро.

— Зробите нам приємність, докинули Жозефен Лєклєрк, Нїколь Лянжелїє і М. Ґубен.

— Не знаю тільки чи маю при собі манускрипт, відповів Іполїт Діфресн.

І він витягнув з кишенї рульон паперу і читав, що слїдує.

V.

Через браму з рога, або через браму з слоневої кости.

Була майже перша година з ранку. Нїм я положив ся до ліжка, отворив своє вікно і запалив папіроску. Тишину перервав шум автомобіля, який їхав на долину через Avenue du Bois de Boulogne. Дерева порушали своїми темними верхами і осьвіжували повітре. Ані гудїнє комах, ані один звук житя не доходив з неплідної землї міста. Зорі осьвічували ніч. Їх сьвітла в прозрачнім повітрю мерехкотїли більше ріжнородними красками, як в иньші ночи. Більшість мала біле сьвітло. Але були там і жовті і помаранчеві, подібні до сьвітла лямп, які гаснуть. Иньші були сині, а одна з них сьвітила так тихим, так ясним і так лагідним блакитом, що я не міг відірвати моїх очий від неї. Менї було прикро, що я не знав, як вона називаєть ся, але я потїшав себе думкою, що люди не дають зорям їх правдивих імен.

Коли я думав, що кожда з тих кропель сьвітла осьвічує сьвіти, то я питав себе, чи

вони як наше сонце не осьвічують також безконечні терпіня, і чи біль не наповняє далеких просторів неба. Ми можемо судити про сьвіти лишень на підставі нашого сьвіту. Ми знаємо житє лишень в тій формі, в якій воно оказуєть ся нам на земли, і хотяй припустимо, що наша планета се одна з меньше добрих, то єще не маємо причини думати, що на всїх иньших зорях все добро, і що се щастє родити ся під промінями Атоіру, Бетайгеце, або горіючого Сірія, хотяй знаємо, як неприємно отвирати очи на земли на блеск нашого старого сонця. Се єще не означає, що я уважаю свою судьбу за лиху в порівнаню з судьбою иньших людий. Нема в мене анї жінки, анї дитини. Я не залюблений, анї хорий. Я і не дуже богатий і не жию в сьвітї. Я отже зачисляю ся до щасливих. Але і щасливі мають мало розкоші. Яка-ж доперва мусить бути доля иньших! Дїйсно люди гідні пожалуваня. З тої причини я не роблю закиду природї: з нею нема що правувати ся; вона не інтелїгентна. Я і суспільности не роблю відвічальною. Нема сенсу протиставити суспільність природї. Се так само по дурному протиставити природу людий суспільности людий, як протиставити природу муравлїв суспільности муравлїв, природу оселедцїв суспільности оселедцїв. Суспільности

зьвірят се конечні наслїдки природи зьвірят. Земля се планета, на якій треба їсти, се планета голоду. Її зьвірята з природи пажерливі і дикі. Лишень найінтелїгентнїйший зі всїх зьвірят, чоловік, захланний. Захланність дотепер найвисша чеснота людської суспільности і головним моральним твором природи. Якби я був поетом, я писавби похвальні гимни захланности. Правда, се не бувби дуже новомодний твір. Моралїсти і економісти вже по сто разів се робили. Величні основи людських суспільностий се захланність і жорстокість.

Чи в иньших вселенних, в тих безчисленних сьвітах етеру, так само? Чи всї зорі, які бачу, сьвітять на людий? Чи їдять, чи пожирають себе взаїмно в цїлій безконечности? Сей сумнїв непокоїть мене і я не можу глядїти без страху на ту огнисту росу на небі.

Звільна поволи мої думки утихомирювали ся і яснїли, а думка про житє, яке в своїй змисловости то насильне, то лагідне, знов дала ся відчути приємно. Я сказав собі, що однак часами житє гарне. Бо як могли би ми без него глядїти на його красу і погань, і як могли би ми думати, що природа лиха, без рівночасного думаня, що вона добра.

Від кількох хвиль звуки сонати Моцарта вичаровували в повітрю свої білї кольони і гірлянди рож. Моїм сусїдом був пянїст, який по ночах грав Моцарта і Ґлюка. Я примкнув своє вікно і підчас роздяганя думав про непевні приємности, які я міг зробити собі рано; нагло я пригадав собі, що я вже від тиждня запрошений на снїданє до Bois; я не виразно собі се пригадував і менї здавало ся, що то на завтрішний день. Вкінци, щоб упевнити себе, взяв я до рук запрошенє, яке лежало отверте на моїм столику. Там стояло:

16. вересня 1903.

„Мій старий Діфреен,

„Здїлай менї приємність і прийди до мене в суботу 23. вересня враз з .... і т. д. і т. д. снїдати і т. д. і т. д.

Значить ся завтра.

Я задзвонив на свою слугу.

— Жан збудїть мене рано о девятій годинї.

І як раз рано 23. вересня 1903. р. скінчить ся менї 39 лїт. Потім, що я вже бачив в сьвітї, меньше-більше можу собі вже представити, що я ще буду бачити. Правдоподібно буде се помірковане уживанє. Я можу вже тепер дослівно передати ту розмову, яку завтра будемо вести при столї в ресторанї на Bois. Цїлком певно хтось скаже: „Я їду шістьдесять на годину — Блянш має лихий характер,

але вона мене не ошукує, сего я певний. — Мінїстри позваляють соціялїстом давати собі приписи. Малі коники, коли в них довше грати, то занудиш ся на смерть. Бакарат то ще зносний. — Робітники були би цїлком дурні, якби встидали ся: правительство все признасть їм слушність. — Я заложу ся з тобою, що Епенгль-д'Ор побє Ранаваля. — Я не можу поняти, що не найдеть ся ґенерал, який би розігнав цїлу ту банду. — Що ще хочете. Жиди прошахрували Францію Англії і Нїмеччині". Отсе почую завтра! Отсе соціяльні і полїтичні погляди моїх приятелїв, правнуків тих горожан липня, князїв зелїза і сталї, королїв рудників, які уміють кермувати і на свою користь повертати силами Революції. Менї здаєть ся, що мої приятелї не здібні на довго для себе заховати ту промислову державу і ту полїтичиу силу, яку їм полишили їх предки. Ті мої приятелї не дуже інтелїґентні. Вони не працювали богато головою. Я також нї. Доси не зробив я в житю єще нїчого важного. Я як і вони нероба і ігнорант. Я не чую ся здібним до чого небудь, і коли нема в мене тої порожнечі духа, що у них, коли мій розум не наповнений такими дурницями, що їх, коли я не ненавиджу думаня і не бою ся його як вони, то се завдячую особливій обставинї в моїм житю. Коли я мав сїмнайцять лїт, то

мій батько, що був великим промисловцем і консервативним депутованим, віддав мене молодому, несьмілому і тихому учителеви, що виглядав мов дівчина. В тім часї, коли приготовлював він мене до бакалавреату, орґанізував соціяльну революцію в Европі. Він був зворушаючо лагідний. Він богато сидів по вязницях. Нині він депутованим. Я переписував йому відозви до інтернаціонального пролєтаріяту. Він казав менї читати цїлу соціялїстичну бібліотеку. Він учив мене такі річи, що ві всїх них годі було повірити; але він отворив менї очи на те, що кругом мене дїяло ся; він показав менї, що все те, що наша суспільність поважає, нїчого не варта, а цїнне все те, що вона відкидає. Він попихав мене до опору. Противно, на підставі його пояснень, доходив я до висновку, що належить брехню шанувати, облуду високо цїнити, яко дві найсильнїйші підпори публичного ладу. Я остав ся консерватистом. Однак моя душа наповнила ся мерзотою.

Коли я засипляв майже непомітно все ще втискали ся в моє ухо моцартівські звуки і наводили на мене мрії про мраморні сьвятинї під синявим наметом листя.

Був вже ясний день, коли я збудив ся. Я убрав ся скорше як звичайно. Причина сеї

скорости була менї самому невідома ; сам не знаю, як я найшов ся на дворі. Те, що я кругом себе побачив, так здивувало мене, що я стратив всяку здібність до думаня ; і завдяки тій неможливости думаня мій подив не більшав, лишень остав ся сталий і лагідний. Без сумніву, якби я був при повній сьвідомости, то він зріс би був до такої величини, що бувби перемінив ся в обезпритомляючий страх, так відмінний був сей вид, що стояв перед моїми очима від того виду, до якого я був привик. Все, що мене окружало, було для мене нове, незнане, чуже. Зникли дерева, травники, які я що-дня бачив. Де попереднього дня взносили ся високі, сірі каменицї вулицї, тягнув ся тепер прегарний ряд малих цеглянних домиків, що були обведені городцями. Я не важив ся оглянути ся, щоб подивити ся чи стоїть еще мій власний дім, а йшов просто в сторону брами Дофена. Але я не найшов її. Ту Боа перемінили ся в село. Я йшов здовж вулицї, яка, як менї здавало ся, була давнїйшою вулицею, що вела до Сіресн. По обох сторонах стояли дімки дивного стилю і новітних форм. Вони були за малі, щоб в них могли мешкати богаті люди, але вони були приокрашені малюнками, різьбами, блискучими фаянсами і обведені критими терасами. Я ступав сею сільською вулицею а її закрути

відкривали чудові види. Друга крута вулиця перетинала її скісно. Не видко було, щоб їхали які потяги, автомобілї або вози якого роду, лишень тїни сували ся по земли. Я піднїс голову і побачив як множество великих птиць і величезних риб уносило ся в повітрю, яке рівночасно мало вигляд неба і океану. Біля Секвани, якої біг змінив ся, побачив я громаду людий в коротких підперезаних блюзках і високих камашах. Правдоподібно були вони в робітничих одягах. Однак вони виглядали свобіднїйше і елєгантнїйше нїж наші робітники. Я зауважав, що між ними находять ся і жінки. Але що вони були убрані як мущини, мали прості і довгі ноги і як менї видавало ся, мали вузкі бедра наших Американок, тому годї було відразу пізнати, що се жінки. І хотяй ті люди цїлком не виглядали страшно, то однак з боязню глядїв я на них. Вони видавали ся менї більше чужими нїж всї иньші незнакомі, яких я доси коли-небудь стрічав на земли. Щоб не дивити ся більше на жадне людське обличе, завернув я в самітну вуличку і скоро найшов ся на округлій площі, на якій стреміли в гору прапорні дручки з флягами, де золотими буквами були написані отсї слова: „Европейська Федерація“. На долинї на тих щоглах висїли в великих рамах плякати, що були приокрашені симво-

лїчними образами миру. Були се оголошеня, що відносили ся до народних сьвят, законних приписів і публичних робіт. Там бачив я також і розклади їзди воздушними кораблями і карту воздушних струй з дня 28. червня 220. року союза народів. Всї ті тексти були видруковані новітними буквами і в мові, якої всїх слів я нерозумів. А коли я старав ся ті слова просілябізувати, то перед моїми очима перелїтали тїни воздушних машин, які перехрещували повітре. Ще раз піднїс я очи в гору і на незнанім небі, яке було більше залюднене як земля, яке перетинали величезні керми, били крила шруб, де на горизонтї підносив ся клуб диму, побачив я сонце. На його вид зібрало ся менї на плач. Було се одиноке знакоме явище, яке від рана я побачив. З його положеня заключав я, що було десь коло десятої години перед полуднем. Нараз окрржила мене друга громада мущин і жінок, які так само виглядали і так само були одягені як перші. Моє перше вражінє потвердило ся, а іменно, що жінки в більшій части виглядали як гермафродити. Товпа пішла дальше. Площа нараз знов опустїла, як пустїють наші предмістя, які оживляють ся лишень в часї замкненя варстатів. Я станув перед таблицею оголошень і знов читав дату: 28. червня 220. року европейського союза.

Що то мало значити? Проклямація комітету Союза знагоди дня заложеия помогла менї до зрозуміня сеї дати. Там стояло: „Товариші, Ви знаєте, як в послїднім роцї 20. віку, наслїдком страшного перевороту, повалив ся старий сьвіт, і як по пятьдесятьлїтній анархії зорганїзував ся европейський союз народів...“ 220. рік союза народів був отже 2270. роком христіянського численя часу; так було в дїйсности. Ще треба було пояснити одно. Яким чином найшов ся я нагло в 2270. роцї?

Над сим роздумував я і йшов на осліп далї.

Я говорив до себе: На скільки знаю, то не перележав я через тільки лїт як мумія, немов оберст Фуґаз. А також не мав я машини, якою пан Г.-Ґ. Уельс слїдить час. А коли я, по приміру Віляма Моріса, перескочив в снї півчверта сотки лїт, то сего не можу знати, бо в снї немаємо сьвідомости, що нам снить ся. Однак говорячи правду, думаю, що я тепер не сплю.

З подібними думками і з иньшими, про які не потребую згадувати, ступав я довгою улицею, яку з обох боків опоясували плоти городів. Поза ними з поміж зеленого листя виглядали червоні домики ріжної форми, але всї однакого малі. Ту і там бачив я на отвертім вільнім поли великі круглі кітли зі стали,

відки видобувала ся полумінь і дим. Понад тими безіменними околицями уносив ся страх, а повітре зрушене скорим летом машин, болюче вражало мою голову. Улиця вела на луку поросту громадками дерев і поперерізувану потоками. На тій луці пасли ся корови. І коли мої очи ліс бували ся тою сьвіжостю, здавало ся менї, що бачу, як по гладкій і простій дорозї спішать передімною якісь тїни. В перелетї ударив мене по лици сильний продув вітру, який вони викликували. Я спостеріг, що були се трамваї і автомобілї, які наслїдком своєї великої скорости їзди здавали ся бути прозрачними.

На переходї перейшов я на другу сторону улиці і довший час йшов нивами і гаями. Я думав, що находжу ся на вільнім поли, коли нараз побачив я довший ряд ясних домів, які ограничали парк. Небавком найшов ся я перед палатою легкої архітектури. Понад широкою фасадою тяг ся вирубаний і помальований фріз, який представляв пир. Крізь вікна і склянні двері побачив я мущин і жінок, які сидїли в великій ясній кімнатї довкола довгих мраморних столів, на яких стояли гарні мальовані фаянси. Я війшов до середини, бо думав, що се ресторан. Я не був голодний, лишень змучений, а спокій сеї салї приокрашеної гірляндами овочів вражав

мене дуже приятно. Чоловік, що стояв при дверех, зажадав моєї карти, а коли я виглядав змішаний, сказав він:

— Бачу, товаришу, що ти не тутешний. Як можеш подорожувати без карти? Дуже менї прикро, але я не можу тебе впустити. Шукай за начальником уряду праці, або коли ти хорий, то зверни ся до начальника опіки убогих.

Я відповів, що я цїлком не хорий і відійшов. Один грубий мущина. який щойно виняв з уст довбачку, сказав привітно.

— Товаришу, не потребуєш звертати ся до начальника уряду праці. Я настоятель секції пекарства, нам бракує одного товариша. Ходи зі мною. Можеш зараз зачати працювати.

Я подякував грубому товаришеви, запевнив його о своїй добрій волї, однак замітив, що я не пекар.

Він глянув на мене неначе троха перепуджений і сказав, що бачить, що я охочий до жартів.

Я йшов за ним. Ми задержали ся перед великанським будинком з литого зелїза з монументальною брамою, де по правій і лївій сторонї схиляв ся бронзовий великан, Сївець і Жнець. Їх тїла виражали незможену силу. Они держали голову високо а на їх лицях

блесїла спокійна гордість, в великім противенстві до диких типів робітників огня Константина Менїєра. Ми війшли до салї, що була висока більше ніж сорок метрів, де в лехкій білій хмарі куряви працювали машини, видаючи рівномірний глухий гук. Під металево-блескучою копулою самі мішки підсували ся під ніж, що їх розтинав. Мука, що з них висипувала ся, падала до куф, де її місили широкі сталеві руки, а тїсто плило потім до бляшанних форм, які, скоро тільки наповнили ся, сейчас всували ся без нїякої помочи до печі, широкої і глубокої як тунель. Пять або найбільше шість мущин, нерухомо в цїлім тім руху, наглядало працю машин.

— Се стара пекарня, сказав мій товариш. Вона достарчає заледки вісїмдесять тисяч хлїбів денно, її машини за слабі і вимагають за богато людий. Однак то тепер нїчого не значить. Їдь на гору на місце достави.

Я немав часу домагати ся докладнїйших поручень. Вінда винесла мене на плятформу. Заледви я там прибув, коли біля мене спустив ся немов певного рода лїтаючий кит і викинув з себе мішки. Нї один живий чоловік не кермував сею машиною. Я се дуже виразно бачив, Я певний, що жадного механїка в нїй ни було. Иньші лїтаючі кити прилїтали з новими мішками, які вони з себе викидали і ті

мішки підсували ся один за другим під ніж, який їх отвирав. Крилаті шруби крутили ся, кермо працювало. Нїкого не було при кермі, нїкого в машинї. Здалека чув я легке бренїнє рою ос, потім предмет з перераяючою скоростю ставав ся більший. Він, здавало ся, був певний себе, однак моє незнанє, що робити вразї, якби він припадково помилив ся, наводило на мене дрож. Кілька разів відчував я, як будило ся в менї бажанє просити, щоб мене пустили. Людський сором здержував мене від того. Я лишив ся на своїм становиску. Сонце хилило ся до горизонту, було коло пятої години, як прислали по мене вінду. Денна праця кінчила ся. Я одержав асигнату на харч і помешканє.

Грубий товариш промовив до мене.

— Ти певно голодний. Коли хочеш то можеш їсти при спільнім столї. Коли хочеш то можеш їсти сам в своїм покою, як тобі подобаєть ся. Але коли ти волївби їсти у мене враз з кількома товаришами, то скажи се зараз: я зателєфоную до кухнї, щоб тобі прислали твою частину. Я тільки тому се тобі говорю, щоб тобі помочи, бо робиш вражінє, якби ти про се нїчого не знав. Без сумнїву приходиш з далека. Взагалї не виглядаєш на оборотного. Сегодня мав ти легку роботу, але не думай, що тут все таким легким спо-

собом заробляєть ся на удержанє. Якби Z-лучі, що кермуюгь бальонами функціонували зле, як се нераз лучаєть ся, тоді мавби ти більше труду. — Який твій завід і звідки приходиш?

То питанє дуже мене змішало. Правди не міг я йому сказати. Преціиь я не мігби йому признати ся, що я буржоа і походжу з XX. століття. Він взявби мене за божевільного. Я відповів невиразно і виминаючо, що я не маю жадного заводу і що походжу з далека, дуже з далека.

Він усьміхнув ся і відповів:

— Я понимаю, ти не важиш ся признати ся. Ти приходиш з Сполучених Держав Африки. Ти не одинокий Европеєць, що в сей спосіб втікли від нас. Однак майже всї дезертири вертають назад до нас.

Я нїчого не відповів, а моя мовчанка увіряла його, що він говорить правду. Він запросив мене ще раз на вечеру і спитав ся як я називаю ся. Я відповів йому, що називаю ся Іполїт Діфрсен. Він здивував ся, що я маю два імена.

Я називаю ся Мішель, сказав він.

Потім оглядав він уважно мій соломяний капелюх, мій жакєт, мої черевики і цїлий мій ожяг, який вправдї був трохи запорошений але визначав ся добрим кроєм, бо-ж мій кра-

вець, се не портієр з rue des Acacias. В кінци він промовив.

— Іпотїте, я бачу з відки ти приходиш. Ти жив в чорних провінціях. Лишень Зулюси і Базутоси ткають нині ще таке лихе сукно, надають одягови таку дивачну форму, виробляють такі огидні черевики і крохмалять білизну. Тільки у них міг ти научити ся, так голоти свій заріст, щоб лишали ся на лици вуса і дві бічні бокоборідки. Той звичай обтинати свій заріст в той спосіб, щоб він творив фігури і орнаменти, се послїдна форма татуованя, яка остала ся єще лишень в звичаю у Зулюсів і Базутосів. Ті чорні провінції Сполучених Держав Африки находять ся єще в варварстві, подібнім до варварства Франції з перед триста до чотириста лїт.

Я приняв запрошенє Мішеля.

— Я мешкаю цїлком близько в Сольонії, сказав він. Мій аероплян лїтає досить добре. Вкоротцї будемо вже дома.

Він казав менї сїсти під черевом великої механічної птиці і сейчас летїли ми в повітрю такою скоростю, що менї аж дух заперло. Вид сего краю був дуже відмінний від того, який я знав. Всї дороги були по обох боках забудовані домами, а множество каналів перетинало поля, неначе срібні нитки. Коли я висказав свій подив, сказав Мішель.

— Землю досить добре визискує ся і інтензивно управляє ся, ато наскільки правди в тім, що говорять, від часу, як самі хеміки почали хазяйнувати. За послїдних триста лїт богато насушено собі голови і богато положено працї, щоб перепровадити устрій колєктивістичний, треба було з землї видобути чотири до пять разів тільки, скільки вона видавала за часів капіталїстичної анархії. Ти, що вів житє між Зулюсами і Базутосами, будеш знати, що засобів потрібних до житя у них так мало, що якби все те рівномірно між всїх подїлив, то насталаби тільки нужда а не добробут. Головно поступови наук можемо завдячити дуже богату продукцію, яку ми осягнули. Майже цїлковитий занепад міського населеня відбив ся також корисно на рільництві. Купцї і бюрові урядники майже по рівній мірі роздїлили ся на фабрики і на рільництво.

— Як то, скрикнув я, то ви позносили міста. Що-ж тодї стало ся з Парижом?

— Там майже нїхто не жиє, відповів Мішель. Більшість тих поганих і нездорових домів з пятьма поверхами, в яких мешкали горожани минулої ери, розвалило ся і нїхто вже їх не відбудовував. Дуже лихо будовано в XX. столїтю, в тім нещасливім часї. Ми задержали кілька старших і лїпших будівель

і вони служать за музеї. У нас богато музеїв і бібліотек і ми в них учимо ся. Також задержало ся де що з звалищ ратуша. Се був поганий і нетревалий будинок, де однак відгривали ся важні події. А що у нас нема ані судів, ані торговлі, ані армій, тому годі говорити у нас і про міста. Все-ж однак в деяких околицях населенє густійше як в других і мимо дуже скорих получень центра промислу і рудників дуже густо заселені.

— Що ви не говорите, спитав я його. Ви позносили суди? Як, то ви геть усунули і злочин і переступство?

— Злочин буде істнувати, як довго буде стояти старий, понурий сьвіт. Однак число злочинів зменьшило ся враз з числом нещасливих. Предмістя великих міст були плодючою землею злочинців; а тепер нема у нас великих міст. Бездротний телєфон поробив дороги безпечними в кождім часі. Кождий з нас заосмотрений елєктричними оборонними средствами. Велике число злочинів походило не так із зіпсутя пізваних, як радше зі строгости судіїв. А тепер, коли у нас нема ані юристів ані судіїв, а судять лищень наперемину покликані до того горожани, тому богато злочинів зникло, безперечно тому, що годі се вже тепер за злочин уважати.

Так говорив Мішель і в часі того кермував своїм аеропляном. Я віддаю змисл його слів так докладно, наскільки се можливо і лишень жалую, що задля моєї лихої памяти і з боязни перед незрозумінєм не можу віддати всїх зворотів його мови, а особливо його стилю. Пекар і його сучасники говорили такою мовою, яка вправляла мене в подив з початку новостю слів і будови речень, а передовсїм короткими і скорими зворотами.

Мішель причалав до тераси дому, який поєдинчо але дуже привітно виглядав.

— Ми прибули до цїли, сказав він, тут я мешкаю. Будеш вечеряти з товаришами, які, як я, занимають ся статистикою.

— Як? То ви статистик? Я-ж думав, що ви пекар.

— Я пекар шість годин денно. Так довго треває час праці, означений вже майже від сотки лїт Комітетом федерації. Решта часу посьвячую статистиці. Се наука, яка заняла місце історії. Давні історики подавали відомости про важнїйші дїла малого числа людий; нинїшні записують все, що продукуєть ся і консумуєть ся.

Коли ми перейшли через гідротерапічний кабінет, що був уряджений на даху, запровадив мене Мішель до елєктрично осьвітленої їдальні. Її стїни були цїлковито білі

і приокрашені вирізьбленим фрізом цвитучих суниць. Стіл з пестрого фаянсу вкривило начинє, яке блестїло неначе металь.

Тут находило ся три особи, які менї представив Мішель.

— Морен, Парсеваль і Шерон.

Ті три особи були одягнені цїлковито однаково, в сурдут, аксамітні сподні і сїрі поньчохи. Морен мав довгу білу бороду, зате Шерон і Парсеваль мали гладкі лиця. Їх коротке волося а ще більше їх свобідно-живий погляд надавали їм вигляду молодих хлопців. Однак я не сумнївав ся, що се женщини. Особливо гарною видавала ся Парсеваль, хотяй не була вже дуже молода. Шерон видавала ся менї особливо дуже принадливою. Мішель представив їм мене.

— Приводжу вам товариша Іполїта, який називаєть ся єще також і Діфресн, і який жив між метісама в чорних провінціях Сполучених Держав Африки. Він не міг їсти в одинайцятій годинї в полудне, отже певно дуже голодний.

І дїйсно я був голодний. Менї подали малі чотирогранні краяні кусники о не лихім але невідомім менї смаку. Понадто подавали ріжного рода сири. Морен налив менї склянку легкого пива і сказав, що я можу ним

безпечно свою страчу гасити, бо в нїм нема нїчо алькоголю.

— Це добре, сказав я. Бачу, ви занимаєте ся небезпекою алькоголю.

— Вона заледви чи ще істнує, сказав Морен, Усунути алькоголїзм вдало ся єще перед кінцем минувшої ери. Инакше булоби неможливо завести новий державний устрій. Алькоголїчний пролєтаріят нездібний еманціпувати ся.

— Чи не уліпшили ви і способу живлення? спитав я кусаючи дивно краяні кусники.

— Товаришу, відповіла Парсеваль, безсумнїву думаєш про хемічний спосіб віджившлюваня. Сей спосіб не виказує єще великих успіхів. Навіть якби ми післали хеміків до кухні... Їх пігулки нїчого не варті. Поминаючи вже те, що уміємо відповідно мішати теплодайні і поживні потрави, то однак їмо майже так само грубо, як люди минулої ери і находимо в тім таку саму приємність.

— Наші учені пробують запровадити раціональний спосіб живленя, сказав Мішель.

— Ах, се дитиньство, промовила молода Шерон. Вони нїчого не осягнуть, як довго не усунуть грубої кишки, сего непотрібного і шкідливого органу, сего огнища зарази.... Однак і се осягнемо.

— Яким чином? спитав я.

— Цїлком просто, через операцію. Коли тільки її переведуть на достаточно великім числї осібняків, то брак тої кишки перейде в дїдичність і остаточно не буде її вже більше у цїлої раси.

Ті люди поводили ся зі мною приязно і привітно говорили до мене. Однак я не міг легко вникати в їх обичаї і в їх ідеї. Я зауважив, що я в жадній мірі їх не цїкавлю і що мої погляди для них байдужі. Чим більше приємностий я їм говориь тим меньші ставали їх симпатії до мене. А коли я Шеронї сказав кілька дїскретних і правдивих комплїментів, то вона більше навіть не поглянула на мене.

По вечері звернув ся я до Морена, який видавав ся менї інтелїгентним і добродушним і промовив до него з такою щиростю, яка мене самого зворушила:

— Пане Морен, я нїчого не знаю і наслїдком того незнання страшечно терплю. Я вам ще раз повтаряю, я приходжу з далека, з дуже-далека. Скажіть менї, як повстав европейська федерація і дайте мені вникнути в теперішний соціяльний порядок.

Старий Морен скрикнув:

— Ти бажаєш почути історію трех столїть, що заняло би цїлі тижнї а навіть місяцї. Про много річий не міг-би я нїчого сказати, бо сам про них нїчого не знаю.

Я просив його, щоб дав менї бодай ко роткий перегляд, як дається ся дїтям в школї.

— Коли хочемо пізнати, який був розвій нинїшної суспільности, то мусимо сягнути думкою в далеку минувшість.

„Головним дїлом XX. віку минувшої ери було знесенє війни.

„Розємний трибунал в Газї, який основано єще в часах варварства, не причиняв ся богато до удержаня мира. Про те в той час впроваджено в житє иньше, успішнїйше уряджене. В парляментах рїжних держав повстали именно групи послів, які почали з собою зносити ся і привикли спільно нараджувати ся над інтернаціональними питанями. А що вони заступали миролюбні змаганя все-більше зростаючого числа виборців, тому їх ухвали мали велике значінє а се много давало до думаня правительствам, з котрих навіть найбільше абсолютистичні — з винятком Росії — з часом навчили ся числити ся з почуваними народу. Сегодня дивуємо ся, що в тих зїздах послів всїх країв тодї нїхто не добачував перших проб інтернаціонального парляменту.

„Зрештою партія насильства була в той час могучою в краях а навіть в французькій републицї. І хотяй на все усунено небезпеку династичних і дипльоматичних війн, які ухвалювано при зеленім столику для задержаня

так званої европейської рівноваги, то знов при лихих обставинах европейського промислу можна було бояти ся, що колїзії торговельних інтересів спричинять страшенний переворот.

„Недостаточно ще зорганїзований пролєтаріят, який ще не дійшов був до сьвідомости своєї могучости, не ставив ще перепон збройній війні між націями, то однак зменьшував їх скількість і скорочував час їх треваня.

„Послїдні війни спричинила та страшна глупота старого сьвіта, що називала ся кольонїяльною полїтикою. Англїйці, Москалї, Нїмцї, Французи, Американцї завзято бороли ся о сфери впливу в Азії і Африцї — так вони се називали — де вони моглиби рабунком і масакрою навязати торговельні зносини з тамошними мешканцями. В Африцї і в Азії знищили вони все, шо дало ся знищити. Однак прийшло те, що мусїло прийти. Вони удержали ся при бідних кольонїях, які їх коштували много гроша а цвитучі кольонії потратили. Понадто зумів один малий геройський нарід Азії научений Европою, научити їх поважаня. Тим чином в варварських ще часах здїлала Японїя для людства велику прислугу.

„Коли минув сей страшний період кольонїзації нестало і війн, але держави все ще удержували армії.

„Отже коли ти вже те знаєш, хочу відповідно до твого желаня пояснити тобі початок сучасної суспільности. Як в індівідуальнім житю так і в обичаєвім одна форма родить другу. Капіталїстична суспільність природно витворила колєктивістичну. На початку XXI. століття минувшої ери став ся в промислї памятний переворот. Місце незначної продукції малих ремісників з власним варстатом заняла масова продукція, яку спричинив новий чинник о чудовій могучости — капітал. Се був великий соціяльний поступ.

— Що було великим соціяльним поступом, спитав я.

— Капіталїстичний устрій держави, відповів Морен. Він отворив для людства невичерпане жерело богацтв. Він громадив великими масами робітників, побільшав їх число і тим способом сотворив пролєтаріят. З робітників творив він величезну державу в державі, приготовлював тим способом їх еманціпацію і вложив їм в руки способи, щоб власть собі здобути.

„Все-ж однак самі робітники негодували на сей новий устрій державний, який в будучности мав виказати ся такими щасливими вислїдами, бо від них вимагав він безчисленних жертв.

„Нема соціяльного добра, яке не коштувалоби крови і сліз. Зрештою сей режім, що збогатив цілу землю, о мало що не допровадив її до загину. Але коли він піднїс продукцію до небувалої висоти, не був вже здібний до того, щоб її упорядкувати і тому з розпукою кидав собою окружений зі всїх сторін непоборимими трудностями.

„Ти товаришу в певній мірі добре знаєш ті господарські неспокої що виповняли XX. столїтє. В часї послїдних сто лїт капіталїстичного панованя згинуло безчисла егзистенцій наслїдком безмірної продукції і безглуздої конкуренції. Надармо старали ся капіталїсти і працьодавці при помочи великанських спілок управильнити продукцію і знищити конкуренцію. Їх лихо основані предприємства повалили ся в величезних катастрофах. В часі того анархістичного періоду слїпо і страшно шаліла клясова борба. Пролєтаріят обезсилений своїми побідами і своїми погромами, роздавлений звалищами будинку, що завалив над своєю головою, шарпаний страшними внутрішними борбами, в слїпім шалї кинув ся на своїх найлїпших проводирів і найпевнїйших приятелїв і без ладу боров ся в темноті. Мимо того зискував безнастанно певні користи. Підвисшенє платнї, скороченє часу працї, більшу свободу коалїції і пропаганди, здо-

бутє державних урядів, більшу повагу у здивованої нації. Задля його неєдности і задля блудів, уважали його за пропалого. Однак всї великі партії подїлені і всї вони поповняють блуди. Пролєтаріят мав по своїй сторонї силу обставин. При кінци столїтя находив ся він в так щасливім положеню, що були можливі ще і дальші здобутки. Товаришу, дана партія мусить бути вже сильною, коли хоче з успіхом робити революцію. При кінци XX. столїтя минулої ери дуже корисно уложили ся відносини для розвою соціялїзму. І коли протягом столїтя чим раз більше редуковано стале військо, то вкінци по розпучливім опорі державної власти і посїдаючої буржоазії, знесено його цїлковито вибраними при загальнім виборчім праві палатами посольськими і під сильним натиском міського і сїльського населеня. Від давного вже часу начальники держав держали своє військо не так з огляду на війну, якої вже більше не бояли ся анї не надїяли ся, як радше з огляду на те, щоб в нутрі своєї держави тримати на увязи маси пролєтаріяту. Однак вкінци вони уступили. Сталі війска заступлено мілїціями, що були пересякнені соціялїстичним духом. Не даром монархії ставили такий сильний опір. Коли до оборони не стало нї канон, нї карабінів, падали вони одна за другою, а їх місце за-

нимав републиканський устрій державний. Лишень Англія, що вже давнійше завела була у себе устрій держави, який робітникам видавав ся зносьним, і Росія, що позістала ся дальше імперіялїстичною, не прилучили ся до того великого руху. Бояли ся, що цар, який до републиканської Европи відносив ся з такими самими чувствами, які збудила була французська революція у великої Катерини, згромадить армії, щоб побороти Европу. Однак росийське правительство упало було на так низький степень немочи і отупіня, на який лишень може упасти абсолютна монархія. Росийський пролєтаріят піднїс ся враз з інтелїґентами і по рядї страшних атентатів і погромів перейшла власть в руки революціонерів і вони запровадили парляментарне правительство.

„Бездротного телєґрафу і телєфону уживано тодї від одного кінця Европи до другого а се уживанє було так легке, що навіть найбіднїйший чоловік міг з кождого місця на земли, коли хотїв і як хотїв, з другим говорити. В Москві сипали ся колєктивістичні слова. Росийські мужики в своїх ліжках слухали промов товаришів з Марсилії і Берлїну. В тім самім часї появили ся майже надаючі ся до кермованя воздушні кораблї і докладно поворотні лїтаки. То означало знесенє границь.

Була се в кождім разї критична хвиля. В серцю народів, які власне хотїли злучити ся, зілляти ся в одно велике людство, на ново пробудили ся патріотичні інстинкти. Рівночасно у всїх краях наново розгоріла ся національна сьвідомість і почала кидати громами. А що тодї не було вже анї королїв, анї армій, анї аристократії, то сей великий рух бурливо розширяв ся між народними масами. Республика французька, нїмецька, угорська, румунська, італїйська а навіть Швайцарія і Бельґія одноголосною ухвалою в парлямєнтї і на величезних народних зборах висказали свою волю, що перед всяким ворожим нападом готові боронити свій національний край і національний промисл. Оголошено енергічні закони, які мали здавити пачкованє при помочи лїтаків, і строгі розпорядженя що до уживання бездротного телєґрафу. Всюди на ново покликано до житя мілїції, які переняли на себе давний тип сталих військ. Знов можна було побачити давні однострої, чоботи, блюзи, перначі ґенералів. В Парижу оваційно витано медвежі шапки. Всї крамарі і частина робітників затягнули ся до війска. По всїх зелїзних заводах ковано канони і панцирні плити. Всї готовили ся до страшенної війни. Таке страшливе розбуренє тревало три роки, не допроваджуючи однак нїде до вибуху;

потім поволи почало стихати. Мілїції почали поволи знов прибирати горожанський вигляд і успосібленє. Час злуки народів, який, як здавало ся, улетів був в казочну даль, знов наблизив ся. Миролюбні змаганя з дня на день чим раз більше розвивали ся; колєктивісти крок за кроком здобували суспільність. І так надійшов день, в котрім побіджені капіталїсти відступили їм власть.

— Яка зміна, скрикнув я. В історії нема другого приміру такої революції.

— Вір менї товаришу, відповів Морен, що колєктивізм лишень тодї міг прийти, коли прийшла його година. Соціялїсти не моглиби були усунути капіталу і приватної власности, якби обі ті форми богацтва не були вже майже знищені і то в части добутками пролєтаріяту, а ще більше, новим розвоєм науки і промислу.

„Гадали, що першою капіталїстичною державою буде Нїмеччина. Там майже від сто лїт робітнича партія була зорганїзована і всюда говорено: соціялїзм се щось нїмецького. А однак Франція її випередила, хотяй меньше добре була приготовлена. Соціяльна революція вибухнула при звуках „інтернаціоналки“ наперед в Лїонї, Лїль і Марсилії. Париж тримав ся чотирнайцять днїв, вкінци і там заткнено червоний прапор. Доперва на дру-

гий день проклямовано в Берлїнї колєкти вістичний устрій. Наклїдком тріюмфу соціялїзму була федерація народів.

„Посли всїх европейських републик, на зїздї в Брукселї, проклямували заложенє Сполучених Держав Европи.

„Анґлїя відмовила ся від співучасти, однак заявила ся союзником. Хотяй вона була соціялїстичною, то однак задержала свого короля, своїх льордів, а навіть перуки своїх судіїв. Соціялїзм панував тоді також і в Австралії, Хінах, Японії і в одній части великої росийської републики. Меньше одноцїльний союз творила чорна Африка, яка вступила була в капіталїстичну фазу. Американська Унїя в коротцї зрезиґнувала з торговельного мілїтаризму. Беручи отже загалом то відносини в сьвітї були корисні для розвою Сполучених Держав Европи. А однак по тій федерації, яку принято з божевільною радостю, наступила половина віку, повна господарських непокоїв і соціяльної нужди. Не було вже анї армій, анї майже жадної мілїції. Не здавлювано народних рухів і тому нїде не доходило до більших заворушень. Але брак досьвіду і зла воля поодиноких правительств сприяли сему шкідливому безпорядкови.

„Пядесять лїт по заложеню Сполучених Держав побачили ся люди так жорстоко за-

веденими в своїх надіях і трудности видавали ся так непоборимими, що навіть найбільші оптимісти почали попадати в відчай. Глухий тріскіт віщував всюди упадок Унії. Тоді диктатори комітету, зложеного з чотирнайцять робітників, зробили конець анархії і заложили федерацію европейських народів, так як вона ще нині істнує. Одні бачать в тій чотирнайцятьці бистрозорих і особливо енергічних мужів, другі знова уважають їх за звичайно-середних людий, що настрашені і змушені натиском обставин, без власної волі зістали поставлені на чоло само-собою повсталої орґанізації. Бодай се певна річ, що вони не змагали ся проти струї. Орґанізація, яку вони запроваділи, або запроваджували, майже незмінена істнує ще й досі. Продукція і консум товарів відбувають ся єще нині майже докладно так само, як вони тоді були управильнили. І слушно той час назначено початком нової ери.

Потім Морен вкоротці вияснив ще мені прінціпи модерної суспільности.

— Вона спочиває, говорив він, на цілковитім знесеню приватної власности.

— А се вам не справляє прикрости ? спитав я.

— Чому воно має справляти нам прикрість, Іполіте. Перед тим держава в Европі побирала податки. Вона розпоряджала влас-

ними жерелами помочи. Нині можна так само добре сказати, що вона все посїдає і що вона нїчого не посїдає. А властиво ще відповіднїйше, що ми все посїдаємо, бо держава нїчо иньше, як ми самі і лишень воплоченє колєктивізму.

— А однак, спитав я, чи ви дїйсно нїчого не посїдаєте, цїлковито нїчого, навіть тих тарелїв нї, з яких їсьте, навіть свого лїжка нї, свого одїня?

При тім моїм питаню Морен усьміхнув ся.

— Ти Іполїте більше наївний, нїж я думав. Як? То ти думаєш, що ми не посїдаємо своїх меблїв. Яке понятє маєш про наш смак, наші погляди, потреби, наш спосіб житя? Чи уважаєш нас за монахів, як давнїйше говорили, за людий без нїякого індівідуального характеру, що неспосібні надати свому окруженю особистої закраски. Ти помиляєш ся мій приятелю, грубо помиляєш ся. Ми посїдаємо предмети потрібні до нашого ужитку і нашої вигоди і ми більше ваги до них привязуємо нїж горожани минулої ери до своїх дрібниць, бо ми маємо виразнїйший смак і живійший змисл для форми. Всї наші лишень трохи нїжнїйші товариші посїдають предмети штуки і богато їм на них залежить. Шерон посїдає образи, які становлять для неї всю її розкіщ і вона взялаби се дуже за

зле, якби комітет союза хотїв її відібрати її власність. Там в шафі ховаю старі рисунки, майже комплєтне дїло Штайнлєна, одного з найцїннїйших артистів минулої ери. Я не віддавби їх за нїяку цїну.

„Іполїте, відки ти приходиш? Тобі оповідають, що наша суспільність основана на цїлковитім знесеню приватної власности, а ти думаєш, що то знесенє відносить ся також до рухомостий і предметів ужитку. Наївний чоловіче, приватна власність, яку ми цїлковито знищили, се-ж преціньь тільки посїданє средств продукції, як ґрунт і земля, канали, дороги, копальнї, матеріял, знаряди і т. д. Сеж не відносить ся анї до посїданя лямпи або крісла. Ми усунули лишень можливість, щоб овочів праці не забирав один чоловік, або мале число людий, а не природне і невинне посїданє річий, в яких ми любуємо ся.

Потім Морен пояснив менї подїл духових і тїлесних робіт між членів суспільности, відповідно до їх спосібностий.

— Колєктивістична суспільність, додав він не тільки тим ріжнить ся від капіталїстичної, що в нїй кождий працює. В часї минулої ери було богато людий, що не працювали, однак всегда вони були в меньшости. Наша суспільність ріжнить ся від попередної головно що до тої точки, що в тамтій пра-

ця не була добре зорганїзована і що вироблювано богато непотрібних річий. Робітники продукували без ладу, без систему, без порозуміня. В містах мешкало богато всякого рода урядників, купців, наставників які працювали але нїчого не витворювали. Було тодї ще й військо. Овочі працї не розділювано добре. Цла і тарифи, які запроваджено на те, щоб запобігчи лихови, лишень його побільшали. Кождий терпів. Тепер продукція і консум докладно урегульовані. В кінци наша суспільність ріжнить ся тим від давної, що ми з машин лишень користаємо, коли тимчасом в капіталїстичнім віку ті машини часто були нещастєм для робітників.

Я спитав, як се можливо устроїти суспільність, яка складала би ся з самих лишень робітників.

Морен звернув мою увагу на те, що здібність до працї властива всїм людям і що вона одною з істотних цїх їх раси.

— В варварських часах, а навіть при кінци минулої ери аристократи і богачі все виказували замилуванє до ручних робіт. Вони мало і лишень виняткова вправляли свої духові сили. Вони все волїли брати ся до таких занять як польованє і війна, в яких більше бере участь тїло як дух. Вони їздили верхом, повозками, фехтували ся і стріляли з пістолїв.

Можна отже говорити, що вони працювали руками. Однак їх праця була безплідна і шкідлива, бо пересуд забороняв їм віддавати ся пожиточному і добродійному занятю і також тому, що кожду пожиточну працю виконувано тоді посеред негідних і поганих обставин. Тим чином отже, що працю наново привернено до чести, не було надто тяжко допровадити до того, щоб кождий найшов в ній уподобанє. Люди з варварських часів гордили ся, коли носили шаблю або карабін. Люди сегодня горді, коли в руках держать лопату або молот. В людстві лежить ядро, яке заледви чи міняєть ся.

— Як ви без гроший залагоджуєте справи

— Ми міняємо продуктами при помочи бонів, яких вартість відповідає виконаним годинам праці, подібних до того, який ти товаришу одержав. Вартість продуктів обчисляєть ся після часу праці, якого потреба було до його витвореня. Хліб, мясо, пиво, одіж, ареоплян коштує x годин, x днів праці. З кождого бону, який одержуємо задержує суспільність, або як давнійше говорено держава, певну скількість мінут, щоб уживати їх на непродуктивні праці, на засоби поживи і металів, на опікунчі заклади, на доми для божевільних і т. д. і т. д.

І число тих мінут, перервав Мішель, безнастанно підвисшують. Союзний комітет виконує о много за богато праць, яких тягар ми мусимо поносити. Засоби за великі. Публичні магазини переливають ся від всякого рода богацтв. Там лежать наші мінути праці і відбувають свій сон. Так єсть, і у нас богато ще непотрібних годин,

— Без сумніву, богато можнаби поліпшити, відповів Морен. Величезне єсть богацтво Европи, яке зросло наслідком загальної і систематичної праці.

Я був цікавий довідати ся, чи мірилом для вартости праці ті люди уважають час; чи вони день праці земного робітника або вапняра так само високо оцінюють як хеміка або хірурга. Я впрост о се спитав.

— Се прямо глупе питанє, відповіла Парсеваль.

Одначе старий Морен мені пояснив:

— Всї студії, всї досліди, всї праці, які змагають до того, щоб житє устроїти приємнійшим і гарнійшим, находять попертє в наших варстатах і лябораторіях. Колєктивістична держава особливо сприяє академічним студіям. Студіювати значить продукувати. Студіованє рівно як праця дає чоловікови право на істнованє. Ті, що віддають ся довготревалим і утяжливим дослідам, вже тим

самим запевняють собі спокійну і пошани гідну егзістенцію. Різьбар зробить перший модель фігури в чотирнайцятьох днях, однак він потребував пять літ, щоб навчити ся моделювати. І від пятьох літ оплачує держава його модель. Хемік в кількох годинах відкриває особливі власности певного тїла. Однак він потребував цїлих місяців, щоб те тїло вилучити, а цїлих літ щоб приспособити ся до такої праці. За той весь час жив він на кошт держави. Хірург витинає боляк в кількох мінутах, але доперва по пятнайцятьох роках студій і практики. І тому від пятнайцять літ одержує він бони від держави. Кождий, хто в одним місяци, в одній годині, в кількох мінутах віддає результат праці цїлого свого житя, той лишень віддає суспільности нараз те, що кождого поодинокого дня від неї одержав.

— Поминаючи те, промовила Парсеваль, наші великі уми, наші хірурги, наші лїкарки і наші хеміки дуже добре розуміють витягати користи з своєї праці і зі своїх відкрить на те, щоб своє посїданє надмірно побільшити. Вони кажуть придїлювати собі воздушні кораблї о силї шістьдесять коний, палати, городи, великанські парки. Се переважно люди, які з великою жадобою старають ся загорнути житєві добра і провадити богате житє,

як буржуї минулої ери. А найгірше се, що богато з них се дураки, яких належалоби наставляти в млинах, чи не так Іполіте.

Я вклонив ся. Мішель годив ся з Парсеваль і гірко нарікав на прихильність держави, яка збогачує хеміків коштом иньших робітників.

Я спитав чи торговля бонами не спричинює упадку або підвисшеня їх вартости.

— Торговла бонами, відповів Мішель, заборонена. Не можливо однак цїлковито її усунути. Як давнїйше так і тепер істнують у нас скупарі і марнотратники, пильні і лїнюхи, богачі і бідні, щасливі і нещасливі, вдоволені і невдоволені. Однак кождий має на житє а се вже дуже богато значить.

Я хвильку подумав а опісля сказав.

— Пане Морен, після ваших слів менї видаєть ся, що наскільки се можливе ви завели у себе рівність і братню любов. Однак бою ся, що се стало ся коштом свободи, яку я навчив ся цїнити як найвисше добро.

Морен здвигнув раменами.

Ми не впровадили рівности. Ми навіть не знаємо, що се. Ми кождому чоловікови запевнили удержанє житя. Ми привернули почесть для правцї. Коли муляр чуєть ся висшим від поета, а поет висшим від муляря, то се їх річ. Всї наші робітники уявляють собі, що

їх праця перша на сьвітї. Се вкінци приносить більше користи нїж шкоди.

„Товаришу Іполїте, ти здаєть ся богато читав книжок з XIX. столїтя минулої ери, яких нинї ледви чи хто й рухає. Ти говориш їх мовою, яка для нас стала ся чужою. Ми нинї добре не розуміємо як давні приятелї народу могли вибрати за девізу вільність, рівність і братню любов. Вільність не може істнувати в суспільности, бо-ж її нема в природї. Нема нї одного вільного зьвіряти. Давнїйше говорено про чоловіка, що він бувби вільним, якби був послушний лишень законам. Се-ж було дитиньство. Зрештою протягом послїдного часу капіталїстичної анархії роблено з слова вільність так дивний ужиток, що вкінци те слово означало хиба ще плеканє привілеїв. Ідея загальної рівности ще меньше розумна а навіть нерозумна, бо її основою фалшивий ідеал. Не маємо причини дошукувати ся, чи люди між собою рівні. Ми маємо над тим сторожити, щоб кождий віддав те, що може і одержав те, що йому потреба. Що знов тичить ся братньої любови то ми дуже добре знаємо як через сотки лїт брати поводили ся з братами. Ми не говоримо, що люди лихі. Але не говоримо також, що вони добрі. Вони такі, які є. І вони жиють в мирі, коли не мають вже більше причини, щоб се-

бе взаїмно поборювати. Маємо лишень одно слово, щоб ним означити наш соціяльний лад. Говоримо, що жиємо в згоді. І се певна річ, що нині всї людські сили працюють рука в руку.

— В столїтях, які ви називаєте минулою ерою, промовив я, волїли люди посїдати, як уживати. І я розумію, що ви противно, волїєте уживати як посїдати. Але чи се вам не робить прикрости, що своїм дїтям не можете полишити жадного маєтку.

— А кілько то людий в капіталїстичних віках лишало спадок? спитав живо Морен. Один на тисяч, один на десять тисяч, полишаючи вже на боцї те, що численні генерації нїчого не знали про свободу завіщаня. Якби воно й не було, то як довго родина істнувала, то перенесене майна спадком було в повні зрозуміле. Але тепер....

— Як то? скрикнув я, то ви не жиєте родинами?

Страх, який можна було на менї зауважати, видав ся комічним товаришцї Шерон.

— Ми добре знаємо, промовила вона, що супруже, се обичай у Кафрів. Ми Европейки не даємо жадного приреченя, а навіть коли яке й даємо, то ним закон не журить ся. Ми того понятя, що цїла судьба людської істоти не може залежати від одного слова.

А все ще мимо того істнує де-що з обичаїв минувшої ери. Коли жінка віддаєть ся, то присягає вірність на роги місяця. В дійсности однак анї мущини анї женщини не беруть на себе жадних зобовязань. Однак не рідко їх сполука треває так довго, як довге їх житє. Жадне з них не хотїлоби бути предметом такої вірности, яку запоручалаби лишень присяга, а яка не була би запевнена фізичною і моральною гармонїєю. Ми нїкому нїчого не винні. Перед тим вмовляв мущина в жінку, що вона належить до него. Ми нинька вже не такі простодушні. Ми віримо, що людська істота належить лишень до себе самої. Ми віддаємо ся, коли хочемо і кому хочемо.

„Зрештою ми не соромимо ся піддавати ся пристрастям. Ми не сьвятці. Єще перед чотириста роками мущини нїчого не розуміли ся на фізіольогії а та несьвідомість була причиною великих розчарованъ і страшних несподїванок. Іполїте, щоб Кафри про те й не говорили, то суспільність мусить підпорядкувати ся природї, а не, як се за-довго роблено, природа суспільности.

Парсеваль підпирала слова своєї товаришки.

— Іполїте, щоб тобі показати, промовила вона, як в нашій суспільности упорядковано питанє полів, то скажу тобі, що у много

фабрик при настановленю навіть не питають ся чи ти мущина чи женщина. Пол особи не інтересує суспільности.

— Але дїти?

— Як-то? Дїти?

— Чи вони не опущені, коли нема родини?

— Як можеш, щось таке думати? Материнська любов, се-ж дуже сильний, природний нахил жінки. В попередній страшній суспільности можна було бачити мами, які не страхали ся нї нужди, нї сорому, щоб виховати свої природні дїти. Чому-ж не мали би нинїшні мами не відчувати сорому і нужди, якби свої дїти покинули? Між нами дуже много добрих подруг і много добрих мам. Однак число жінок, які резигнують з мущин, дуже велике і воно постоянно росте.

В тій мові зробила Шерон дуже дивну замітку.

— Що до полових особливостий, говорила вона, то маємо відомости, про які в своїй варварській простодушности навіть і не мріли мущини минувшої ери. Довго витягано фальшиві заключеня на основі того, що істнує лишень два поли і то тільки два. З того слїдувало, що жінка мусить бути цїлковито жінкою а мущина, цїлковито мущиною. Однак в дїйсности воно не так; істнують жінки, що в повні оказують ся женщинами, а істнують

й такі, що меньше оказують ся женщинами. Ті ріжниці, які перед тим укривала одіж і спосіб житя а закривали пересуди, в нашій суспільности виступають отверто на яв. І не тільки те, вони заостроють ся і з кождою ґенерацією дають ся чим раз більше відчувати. Від коли жінки працюють, поводять ся і думають як мущини, добачуєть ся богато таких, що рівні мущинам. Можливо, що одного гарного дня дійдемо до того, що будемо творити neutra, робітниці, як се буває у пчіл. Се принесе велику користь, бо тоді буде можна побільшити працю без рівночасно відповідно сильного помноженя населеня, яке не стояло би більше в відповіднім віднощеню до потрібних житєвих дібр. Ми боїмо ся поменьшеня уродин так само як і їх надміру.

Я подякував Парсевалї і Шеронї за те, що вони були так ласкаві повчити мене про так інтересні річи і я спитав чи не занедбуєть ся наука в колєктивістичній суспільности і чи істнують спекулятивні відомости і вільні штуки.

На се відповів старий Морен:

— Наука стоїть у нас у кождім напрямі на високім степени. Товариші мають певне знанє, але не те саме і вони не учать ся нїчого непотрібного. А також не тратить ся більше часу на студії прав і теольогії. З наук і штук бере кождий те, що йому відповідає

У нас заховало ся єще богато старих дїл, хотай загинула велика скількість книжок, які друковано перед новою ерою. Ще й тепер друкуємо книжки, більше чим коли небудь перед тим. Мимо того типографія скоро загине, її місце займе фонографія. Твори поетів і писателїв повістий видають ся вже тепер фонографічно. В цїли публїкованя театральних штук видумано дуже бистроумне полученє фоно-кіномату, яке вірно віддає як гру так і голос акторів.

— Істнують у вас поети? Драматурги?

— Ми не тільки маємо поетів але навіть і поетичну штуку. Ми перші, що вірно ограничили обсяг поетичної штуки. Перед нашим часом богато думок висказувано віршами, які лїпше віддано би прозою. Тодї римовано навіть оповіданя. Се були позісталости з часу, коли законні приписи і рільничі правила видавано вязаною мовою. Нинї говорять поети ще лишень нїжні слова без справдїшного змислу а їх граматика, їх мова се їх власність, як їх ритм, їх асонанси і їх алїтерації. Що знов відносить ся до нашого театру, то він майже цїлковито лїричний. Докладне знанє дїйсности і спокійне житє зробило нас майже рівнодушними для драм і трагедій. Зєднанє кляс і однакове становиско полів майже цїлковити забрало матеріял старих комедій. Однак

музика не була ще нїколи так гарною, анї нїколи її так не любили, особливо подивляємо сонати і сімфонії.

„Наша суспільність виказує велике замилуване до творчих штук. Загинули ті пересуди які шкодили малярству. Наше житє яснїйше, і гарнїйше нїж попереднє буржуйне житє і ми володіємо живійшим почутєм для форми. Ще більше чим малярство процвитає різьба, від коли вона розумним способом бере участь так само в приокрашуваню публичних будинків і приватних помешкань. Нїколи не роблено тільки для піднесеня штуки. Коли своїм аероплянoм лишень кілька хвиль прилетиш над нашими улицями, то дивувати меш ся великим числом шкіл і музеїв.

— Чи ви чуєте ся тепер щасливими? спитав я.

Морен похитав головою.

— Людській природї не писано бути вповнї щасливою. Нема для нас щастя без зусиля, а кожде зусилє несе з собою умученє і терпінє. Ми зробили житє можливим для всїх. Се вже щось значить. Наші наслїдники поліпшать його. Наша організація не єсть незмінна. Ще перед пядесять роками вона була иньшою, нїж тепер. А бистроумні дослїдники говорять, що они бачуть як наближаєть ся час великих перемін. Се можлива річ.

На кождий випадок людська цівілїзація від тепер поступати ме гармонійно і мирно.

— Значить ся, ви не боїте ся, спитав я, щоб напад варварів не знищив тої цівілїзації, яка, як видаєть ся, вас вдоволяє. Ви говорили менї, що в Африцї і Азії істнують великі чорні і жовті народи, які не приступили до вашої спілки. Тамті мають армії а ви не маєте. Як вони на вас нападуть...

— Наша оборона запевнена. Лишень Американцї і Австралійцї моглиби нас побороти, бо вони так само мудрі як ми. Але нас дїлить океан а спільність інтересів запоручає нам їх приязнь. Капіталїстичні Негри розпоряджають заледви сталевими канонами, стрільним оружієм і цїлим зелїзним крамом XX. столїття. Що зможуть здїлати ті старі машини проти одного набою У-лучів? Наші границї боронені елєктричностю. Довкруги федерацїї тягнеть ся блискавична полоса. Малий чоловік в окулярах сидить — не знаю де — перед клявтурою. Він потребує лишень палець положити на оден клявіш, щоб знищити армію пятьсот тисяч людий.

Морен здержав ся хвильку. Потім говорив повільнїйше далї.

— Коли наша цівілїзація мала би бути ким загрожена, то се може стати ся лишень з причини внутрішних а не внїшних ворогів.

— Істнують отже такі вороги?

— Маємо анархістів. Їх много і вони запобігливі і інтеліґентні. Майже всї наші хеміки і професори се анархісти. Управильненю працї і продукції приписують вони переважно всї ті лиха, які все ще находять на нашу суспільність. Вони твердять, що людство зможе бути щасливим лишень в тих гармонійних відносинах, які виникнуть самі з себе, наслїдком цїлковитого знищеня цівілїзації. Вони небезпечні і були би ще більше небезпечними, як би ми їх утискали. На те нема у нас анї охоти анї способів. Не можемо виконати на них нї примусу нї натиску і се власне добре. Підчас вікiв варварства люди віддавали ся великим ілюзіям, що до успішности кар. Але вже наші попередники знесли цїлий судейський стан, бо вони його вже більше не потребували. Враз з знесенєм приватної власности рівночасно усунено злодїйство і мантїйство. Відколи носимо елєктричні средства оборони, не потребуємо більше бояти ся атентатів на особи. Люди набрали до себе взаїмно поважаня. Правда, все єще поповняють ся злочини з пристрасти, однак вони все будуть, а навіть і сей рід злочину буде все рідше появляти ся, коли його полишимо безкарним. Цїле наше судейське тїло складаєть ся з вибраних знавців, які безплатно розсуджують злочини і спори.

Я встав, подякував своїм товаришам за їх прихильність і попросив Морена о дозвіл поставити ще послїдне питанє.

— Ви не маєте нїякої релїгії?

— Противно, маємо богато релїгій, а богато навіть досить нових. Щоб лишень взяти під увагу Францію, то маємо релїгію людства, позитивізм, христіянїзм і спірітизм. В деяких околицях жиють єще католики, вони однак меньше численні, а надто подїлені на ріжні секти а то через ріжниці, які повстали через віддїленє церкви від держави, яке перепроваджено в XX. столїтю. Папи однак вже давно нема.

— Ти помиляєш ся, промовив Мішель. Папа ще істнує. Я припадково про се довідав ся. Се Пій XXV. фарбяр в Римі при via dell' Orso.

— Як-то, скрикнув я, папа то фарбяр.

— Щож в тім дивного? Він преціньмусить виконувати якесь ремесло, як кождий иньший чоловік.

— Але його церква?

— Його признає в Европі заледви єще кілька тисяч людий.

По тих словах ми розійшли ся. Мішель сказав до мене, що я найду помешканє в сусїдстві, і що Шерон вертаючи домів мене тамтуди попровадить.

Ніч блистїла барвним опалевим сьвітлом, яке пересякаючи надавало однак листю дерев емалієвого мерехкотїня. Я ступав поруч Шерон.

Я оглядав її. Її низьке обутє надавало кріпкости її ходови. Хотяй її мужеське одїнє робило її на вигляд низшою, ніж вона була в дїйсности, хотяй вона держала одну руку в кишени, то її постава при всїй поєдинчости мала в собі щось гордого. Вона дивила ся свобідно на право і на лїво. Се була перша жінка на якій я добачував той вираз спокійної цїкавости і приємного снуваня. Її риси видавали ся під плоскою шапкою гарними і виразистими. Вона мішала мене і чарувала. — Я бояв ся, що я видам ся її дурним і сьмішним. Бодай я запримітив се, що я був для неї цїлковито байдужний. Однак нечайно спитала вона мене про моє занятє. Я відповів на слїпо, що я елєктротехнїк.

— Я також, відповіла вона.

Я зробив розумно, що дальше не говорив.

Надприродні звуки наповняли нїчне повітре спокійним і правильним шепотом. З потрясаючим страхом пізнавав я, що се віддих великаньского генїя сего нового сьвіта.

Чим довше оглядав я елєктротехнїчку тим більше набирав до неї уподобаня, яке через повсталу симпатію ще більшало.

— Отже, промовив я нагло, ви управильнили любов науковим способом, так що вона вже нїкому не спричиняє непокою.

— Ти помиляєш ся, відповіла вона. Без сумнїву нас не полонить більше страшна тупоумність минулої ери, а весь округ людської фізіольогії вільний тепер від всїх законних варварств і теольогічних страховищ. Про обовязок не маємо вже жадного жорстокого анї фалшивого понятя. Однак і для нас лишають ся таємницею ті закони, які означують притяганє тїла до тїла. Природне підложе чоловіка — яке воно було і яким воно й лишить ся — похопне і химерне. Нинї як і давнїйше інстінкт сильнїйший як розум. Ми стоїми висше від наших попередників не так тому, що се знаємо, як радше тому, що се стверджуємо. Маємо в собі силу, яка здібна творити сьвіти, именно пристрасне пожаданє, і ти домагаєш ся, щоб ми були в нім помірковані. Се за велике домаганє. Ми вже не варвари; але ми ще і не мудрці. Суспільність взагалї не турбуєть ся відносинами полів. Ті відносини — як воно все й буває — переважно можливі, рідше красні, часами страшні. Однак не думай товаришу, що вже нїкого більше не безпокоїть.

Для мене було неможливою річею розмовляти про так дивні понятя. Я почав роз-

мову про характер жінок. Шерон зараз менї сказала, що істнує три роди жінок: залюблені, цїкаві і байдужні. Тодї спитав я її, до котрого роду вона сама належить.

Вона поглянула на мене троха згорда сказала.

— Істнує також більше родів мущин, а іменно, передовсїм безличні...

При тих словах вона видала ся менї о много більше моєю сучасницею, як перед тим. Тому почав я говорити так, як в подібних випадках я се робив. По кількох нїчого незначучих і поверховних словах спитав я її:

— Хочете зробити менї ласку? То скажіть менї своє імя.

— Я не маю імени.

Вона побачила, що се менї не подобало ся, бо вона відповіла трохи подразнено.

— Чи думаеш, що женщина лишень тодї може подобати ся, коли має імя, як давні жінки, хрестне імя як Маргаріта, Тереса або Іванна?

— Ваша особа стверджує щось противне.

Я шукав за її поглядом і не находив його. Вона виглядала, якби нїчого не чула. Я не міг сумнївати ся і вона кокетувала. Се чарувало мене. Я сказав їй, що вона чаруюча, що я її люблю, і ще раз їй те сказав. Вона

слухала мене спокійно, вкінци вона спитала:

— Що се має значити?

Я почав напирати.

Вона робила менї закиди:

— Поводиш ся як дикун.

— Чи я вам не подобав ся?

— Сего я не сказала.

— Шерон, Шерон, буде се вам дуже тяжко...

Ми сїли на лавку, яку отїнював вяз. Я взяв її руку, піднїс до своїх уст... нараз нїчого я не відчував, нїчого вже більше не бачив, — я лежав в своїм ліжку. Я протирав собі очи, яке осліплювало ранне сьвітло і пізнав мого камердінера, який з простодушним виразом на лици стояв переді мною і говорив:

— Ласкавий пане, вже девята година. Ласкавий пан менї розказав о девятій годинї збудити ласкавого пана. Я прийшов, щоб ласкавому панови замельдувати, що вже девята година.

VI.

Коли Іполїт Діфреси скінчив читати, його товариші висказали йому своє признанє.

Нїколь Лянжелїє звернув ся до него словами, які сказав Крітій до Трієфона:

— Ти здаєть ся спав на білих скалах між народом сонних мрій, бо ти в так короткій ночи так могучо снив.

— Правдоподібно, сказав Жозефен Лєклєрк, будучність не буде такою, якою ви її бачили. Я не желаю панованя соціялїзму, але я його і не бою ся. Коли колєктивізм дійде до власти, то се буде цїлком що иньше, нїж се ми собі представляємо. Хто з огляду на час Константина і перших побід церкви сказав: христіянїзм тріюмфує. Але він тріюмфує лишень під тими условинами, які ставить житє всїм полїтичним і религійним партіям. Всї партії, які би вони й не були, підчас борби зміняють ся так цїлковито, що по побідї з пропалих основних думок лишаєть ся ще хиба одно імя і кілька символів.

— Чи отже мусимо резигнувати з досліду будуччини? — спитав М. Губен.

Але Джіякомо Боні, що в думках викопав кілька стіп землї і з теперішности дійшов до віку камінного сказав:

— Загалом беручи то людскість мало змінюєть ся. Вона лишаєть ся такою, якою була.

— Без сумнїву, відповів Жан Боалїй, чоловік, або те, що зовемо чоловіком, мало змінюєть ся. Ми належимо до докладно означеного роду. Його розвій з конечности обнятий вже його дефінїцією. Вона не допускає жадних безнастанних змін. По її перемінї не можна би було людскости більше пізнати. Перемінений рід, се рід, що зник. Однак чому маємо вірити, що чоловік се цїль розвою житя на земли? Чому маємо припускати, що його сотворенє вичерпало творчі сили природи, і що унїверзальна родителька фльори і фавни стала ся безплідною після того як сотворила чоловіка? Фільозоф природи, який не страхаєть ся своїх власних думок, Г.-Г. Усльс сказав: „чоловік се ще не остаточна цїль“. Нї, чоловік се анї початок анї кінець житя на земли. Вже перед ним розмножували ся живі утвори на морськім днї, в набержнім намулї, по лїтах, в озерах, на луках і по горах. Також єще і по нім будуть розвивати ся нові форми. В пановаю над планетою наступить по нас будуча раса, яка можливо що

вийде з нашої раси, можливо однак також, що нїякою звязею не буде з нами злучена. Ті нові генії землї, нїчого не будуть про нас знати, або будуть нами погорджувати. Памятники нашої штуки, коли вони відкриють їх слїди, не мати муть нїякого змислу для них, будучих володарів, а їх духа ми так само не будемо могли відгадати, як палєопітекоід з гір Сіваліїк не міг мати понятя про ідеї Арістотеля, Нютона і Поенкарого.

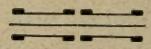

Загальна Бібліотека.

Кожде поодиноке число коштує 30 сот. Кождий томик елеґанцко брошурований можна набути окремо.

До тепер появили ся отсї томики:

1—6. Б. Лепкий: Начерк історії української літератури (до нападів Татар).
7. Ів. Левицький-Нечуй: Запорожці.
8. Ля-Фонтен: Байки (з 4 образками).
9—11. Карпенко-Карий: Суєта (зі вступом і поясненнями Б. Лепкото).
12—14. Літературні характеристики укр. письменників: І. Іван Франко (Поезиї) нап. А. Крушельницький.
15—16. С. Руданський: Сьпівомовки(зі вступом Лепкого.)
17. М. Вовчок. Девять братів і десята сестра Галя.
18—20. Ахеліс. Начерк соціольоґії.
21. Д. Н. Мамін-Сибіряк: Чутлива совість.
22—23. Фрідріх Ніцше: Так мовив Заратустра. Часть І.
24—25. Фрідріх Ніцше: Так мовив Заратустра. Часть ІІ.
26—27. Юрий Кміт. В затїнку й на сонци.
28—29. Збірник Народних пісень і дум.
30—33. Чайківський. Всесьв. Історія І. Старинна Історія.
34. Кіплїнґ: От собі казочки (з двома ілюстр.)
35—36. Кіплїнґ: От собі сторійки (з трома ілюстр.)
37. Бєрзон: Новоженці, комедія в двох дїях.
38—39. Ніцше: Так мовив Заратустра Ч. ІІІ.
40. Байки Езопа (з чотирма ілюстрациями).
41—43. В. Барвінський: Скошений цьвіт, повість із вступом Б. Лепкого.
44—47. Др. І. Раковський: Психольоґія.
48. Андреєв Л. Три оповіданя.

49—50. Карпенко-Карий: Хазяїн. Комедія.
51. Вовчок: Сестра, Козачка, Чумак (оповіданя).
52. Б. Бернзон: Понад сили. (Драма).
53—56. Чайківський: Всесьвітна історія II. (середні віки).
57—59. Ніцше: Так мовив Заратустра ч. IV. (конець).
60. Марко Вовчок: Від себе не втечеш, (оповіданя).
61—62. Г. Ібзен: Будівничий Сольнес. Драма.
63—64. Гоголь. Тарас Бульба, повість з ілюстр.
65. Руданський. Цар-соловей. Казка.
66. Моліер: Лїкар-Шуткар, жарт в 1 дії.
67. Котляревский: Наталка Полтавка, укр. опера.
68—72. Чайківський: Всесьвітна Історія III. Нововічна Історія.
73—74. Николишин: Розладдє. (Драма).
75. Вовчок: Кармелюк. Невільничка, (оповіданя).
76—77. Ґеновефа, опов. (з образк.)
78. Пантелеймон Кулїш: Орися. — Дївоче серце. — Сїчові гості (оповіданя).
79. Ольга Кобиляньска: Некультурна (новеля).
80. „ „ Мелянхолійний - валець (новеля).
81—84. Франце: На білих скалах. повість.

Дальші томики в друку.

Кождий томик можна набути також в гарній картоновій оправі. Тоді коштує дорожше о 20 до 40 сот.

Гроші треба висилати наперед.

З друкарнї А. В. Кисїлевського і Ски в Коломиї.